

SZÍVÓS ERIKA

***A memory studies* és a hazai történetírás – egy termékeny kapcsolat rövid története**

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.6>

Az emlékezés és emlékezet kutatása immáron több évtizede áll a társadalom- és humántudományok figyelmének középpontjában, s így a történettudomány számára is nagy jelentőséggel bír. A téma jelenleg is centrális voltát jelzi, hogy csak az elmúlt néhány évben a legkülönbözőbb történetész-szakterületek és -szervezetek választották egy-egy évente megrendezett konferenciájuk témájaként az emlékezés, emlékezet vagy a felejtés témakörét mind külföldön, mind pedig Magyarországon.¹

Az ezredfordulóra az emlékezetkutatás olyannyira fontos helyet vívott ki magának az említett tudományágak elméletében

¹ Csak néhány kiragadott példával élve: ASEES (Association for Slavic, East European, & Eurasian Studies) Annual Convention, 2025. Theme: Memory. Forrás: <https://aseees.org/convention/2025-convention/>; Annual Conference of the ICHT (International Commission for the History of Towns), 2026. Theme: Forgetting and Remembering the Past in Urban History. Forrás: <https://www.historiaurbium.org/wp-content/uploads/2026/02/Call-for-papers-ICHT-Kaunas-2026.pdf>; Emlékhelyek, csoportok, funkciók. Nemzetközi konferencia a Holokauszt Emlékközpontban az emlékezés formáiról és emlékhelyeiről, 2025. Forrás: <https://hdke.hu/event/emlekhelyek-csoportok-funkciok-nemzetkozi-konferencia/>; Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciája, 2025. Téma: Csend, hallgatás, elhallgatás, forrás: <https://www.hajnalkor.com/konferenciak>. (Letöltve minden esetben: 2026. 01. 20.) Ebben a felsorolásban nincsenek is benne a kifejezetten emlékezettanulmányokra szakosodott szervezetek konferenciái (lásd: <https://www.memorystudiesassociation.org/conferences/> – letöltve: 2026. 01. 20.), sem pedig más diszciplínák – például az irodalom- és művészettudományok vagy a kortárs társadalomtudományok szimpóziумai.

és gyakorlatában,² hogy művelői és a fejleményeket figyelemmel kísérő más kutatók egyre inkább önálló szakterületként kezdtek tekinteni rá: megszületett a *memory studies* elnevezés, és megindult e szakterület fokozatos intézményesülése is.

A *memory studies*, magyarul emlékezetтанulmányok kifejezés egy inter- vagy transzdiszciplináris – más megközelítések szerint inkább multidiszciplináris – tudományterületet jelöl,³ amely azt vizsgálja, hogy az egyének, csoportok és társadalmak hogyan emlékeznek a múltra, hogyan ábrázolják azt, illetve hogyan konstruálják meg saját történelmüket, s ez milyen szerepet játszik közös identitásuk kialakításában. Feltárja azokat a társadalmi, kulturális, politikai és pszichológiai folyamatokat, amelyek során az emlékek létrejönnek, továbbadódnak, feledésbe merülnek, és reflektál azokra a vitákra, amelyek a múlt különféle értelmezéseit övezik. A *memory studies* művelőit intenzíven foglalkoztatja az a kérdés, hogy a mindenkori hatalom, például egy közösség vezető rétege vagy az állam mennyiben igyekszik befolyásolni az emlékezés folyamatát, és milyen konfliktusok – vagy egyszerűen csak kölcsönhatások – támadhatnak az egyéni, illetve közösségi emlékezet és a hivatalos emlékezet között; továbbá milyen konfliktusok forrásává válhat az, ha egy társadalom különböző csoportjainak múltértelmezése eltér egymásától, és ha több rivális emlékezeti hagyomány verseng egymással egyazon korszakon, államalakulaton vagy térbeli entitáson belül. A *memory studies* számára központi kérdés a múltfeldolgozás folyamata és feladata mind az egyén, mind pedig a kollektívumok szintjén. E problémakörökről a későbbiekben részletesebben is lesz szó.

Gyáni Gábor 2016-ban megjelent könyvében úgy vélte, hogy a *memory studies* főként a kortárs társadalomtudományok terénuma, hiszen képviselői elsősorban nem magával a múlttal, hanem a múltnak az aktuális jelen általi felhasználásával, a múlthoz való viszony aktuális társadalmi gyakorlataival foglal-

² Astrid ERL: *Culture in Memory*. Palgrave Macmillan, London, 2011. 1–2. DOI: https://doi.org/10.1057/9780230321670_1.

³ Uo. 2.

koznak,⁴ s ebben osztotta több programadó tanulmány szerzőjének véleményét.⁵ Ugyanakkor Gyáni hangsúlyozta azt is, hogy a történészeknek jócskán van e téren kutatni-, illetve mondánivalójuk, és ő maga is számos tanulmányban, könyvben foglalkozott az emlékezés és emlékezet különféle aspektusaival.⁶ Stefan Berger és Bill Niven 2014-ben megjelent munkájukban már kifejezetten úgy beszéltek az emlékezettörténetről (*history of memory*), mint a történetírás egy új ágáról, melynek a korábban intézményesült aldiszciplínák – így a társadalom- és gazdaságtörténet, a hadtörténet, illetve a diplomáciatörténet – mellett van a helye.⁷

Jelen tanulmány ezt a szálát kívánja erősíteni. Egyik vállalt célja az, hogy egy tematikus folyóiratszám részeként, a terjedelem adta keretek között rövid és közérthető áttekintést adjon egy olyan irányzatról, amelynek szemléletbeli és fogalmi újításai a történettudomány művelői számára is megkerülhetetlenné váltak, azaz egyfajta bevezetésként szolgáljon az emlékezettanulmányokkal ismerkedő olvasók számára. Második fontos célja számot adni arról, hogy a magyar történészekre hogyan hatottak a *memory studies* eredményei, s mennyiben ihlette meg szemléletüket és témaválasztásaikat ez az irányzat. Célja ezenkívül e tanulmánynak az is, hogy a külön diszciplínaként immáron több mint huszonöt éve létező *memory studies* fejlődéstörténete kapcsán reflektáljon azokra a fejleményekre, amelyek a magyar nyelven az

⁴ GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű*. Kalligram, Pozsony, 2016. 13.

⁵ Jeffrey K. OLICK–Joyce ROBBINS: Social Memory Studies: From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 1998. 105–140. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>; KOVÁCS Éva: Az emlékezet szociológiai elméletéhez. *Socio*, 2012/1. 23–35. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2012.1.23>

⁶ Lásd GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000; GYÁNI Gábor: *Relatív történelem*. Typotex Kiadó, Budapest, 2007; GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010; GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű*. I. m.

⁷ „A történetírás hagyományos ágai, például a társadalom-, had-, gazdaság- és diplomáciatörténet mellett egy újabb jelent meg: az emlékezettörténet-írás.” Lásd Stefan BERGER–Bill NIVEN: Introduction. In: UÖK (eds.): *Writing the History of Memory*. Bloomsbury, London, 2014. 4. (Itt és a továbbiakban: a szerző fordítása.– Sz. E.)

1990-es évek végén és a 2010-es években napvilágot látott, jelen írásban a későbbiekben hivatkozott összegző tanulmányok megjelenése óta bontakoztak ki.

Miután az első részben vázlatosan áttekintem a szakterület evolúcióját, utalva az emlékezettel foglalkozó 20. századi klasszikusok munkásságára és hatására, a tanulmány második részében bemutatom, hogy az 1990-es évektől kezdve melyek voltak a történeti emlékezetkutatás legfőbb, illetve legjellegzetesebb témái Magyarországon (kitérve olykor a kelet-közép-európai kontextusra és annak sajátosságaira is).⁸ Végül írásom harmadik részében felvázolom a *memory studies* intézményesülésének folyamatát, és utalok annak helyi központjaira, illetve nemzetközi hálózataira.

Bár írásom második tematikus egysége nagyrészt történészek munkáira, a magyar történetírás termésére koncentrálok, fontos ismét hangsúlyozni azt, hogy az emlékezés és emlékezet működésének megértéséhez sokféle tudományág járult és járul ma is hozzá a maga módszereivel és eredményeivel: a pszichológia, amely az emberi emlékezet mechanizmusairól és diszfunkcióiról alkotott tudásunk nélkülözhetetlen, folyamatosan bővülő tárházát nyújtja, számtalan tudományos kísérlet eredményeire építve;⁹ továbbá a szociológia,¹⁰ a szociálpszichológia,¹¹ a politológia, az

⁸ Megjegyzendő, hogy a régió elnevezésére vonatkozó fogalomhasználat a *memory studies* szakirodalmában távolról sem egységes, ahogy általában a történettudományban sem. A szerzők céljaiktól függően változatos módokon használják a Kelet-Európa, Közép-Európa és a Kelet-Közép-Európa elnevezéseket, néha megindokolva választásukat, néha nem.

⁹ Néhány példa az emlékezetpszichológia magyarul is megjelent klasszikusai közül: Charles BARTLETT: *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Ford., bev. PLÉH Csaba. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985 [1932]; Daniel L. SCHACTER: *Emlékeink nyomában: az agy, az elme és a múlt*. Háttér Kiadó, Budapest, 1998 [1996]; Daniel L. SCHACTER: *Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékszik az elme?* Ford. BÍRÓ Gábor. HVG Kiadó, Budapest, 2002 [2001]. Angolul továbbá: Alan BADDELEY–Michael W. EYSENCK–Michael C. ANDERSON: *Memory*. 4th Edition. Routledge, London, 2025 [2009].

¹⁰ A teljesség igénye nélkül lásd KOVÁCS Éva: Az emlékezet szociológiai elméletéhez. I. m.; FOKASZ Nikosz–KOPPER Ákos: Szenzációk kettős szerepben. Az emlékezés helyei és miliói a médiában. *Szociológiai Szemle*, 2009/4. 25–42.

¹¹ Lásd például: BODOR Péter (szerk.): *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. (Pszichológia és Társadalom). L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015.

irodalomtudomány, a néprajz, a vallástudomány, az örökségtanulmányok, és még sorolhatnánk.¹²

Másrészt, és ez talán még fontosabb, az említett tudományágak és a történettudomány képviselői egymástól nem hermetikusan elzárva folytatják kutatásaikat: az egyes szaktudományok gyakran merítenek ösztönzést egymás kérdésfeltevéseiből, veszik át egymás fogalmait, vagy működnek együtt közös célok megvalósításáért.¹³ A fentebb felsorolt diszciplínák számos szempontból hatottak a történettudományra, ezért a történetírást e viszonyrendszerből nem lehet teljes egészében kiemelni és kizárólag önmagában tárgyalni.

Harmadrészt a történeti megközelítést sem kizárólag történészek alkalmazzák, és nem csak ők vizsgálják az emlékezet alakzatait, jelenségeit, működését múltbeli kontextusokban. Ezért az e tanulmányban felvonultatott példák között előfordulnak majd olykor történeti kérdésekkel foglalkozó szociológusok is, illetve más tudományágak olyan képviselői, akik – legalábbis itt hivatkozott munkáikban – történészi módszerekkel és szemléletmóddal.

Végül szólni kell e tanulmány korlátairól is, hiszen lehetőségeim a keretektől fakadóan korlátozottak. Írásomnak nem célja sem az, hogy teljességre törekedjen, és az utóbbi három évtizedben valóban könyvtáryira duzzadt szakirodalmi termést teljeskörűen szemlélzze; sem pedig az, hogy a kérdéskör elméleti kérdéseiben állást foglaljon. Ez a rövid írás sem spektrumában, sem mélységében nem versenyezhet az olyan kutatók munkáival, akik a *memory studies* hazai szakértői, és akik teljes monográfiákat, illetve számos tanulmányt szenteltek a történeti,

¹² A különféle tudományágak megközelítéseit reprezentálja például a következő kötet: BÖGRE Zsuzsanna (szerk., vál.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény.* (Pázmány társadalomtudomány 6.). Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest–Piliscsaba, 2007.

¹³ Astrid ERLI: I. m. 2. Lásd továbbá a következő kötet tanulmányait: Astrid ERLI–Ansgar NÜNNING (eds.): *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook.* De Gruyter, Berlin, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110207262>.

társadalmi és egyéb emlékezet jelenségeinek, gyakorlatainak, működésének.¹⁴

Az emlékezetтанulmányok tematikai áttekintését és vázlatos historiográfiáját e tanulmányban más szempontból is szükséges volt szűkítenem. Terjedelmi, illetve koncepcionális okokból nem fogok kitérni az egyéni emlékezettel, annak lenyomataival, kifejeződési formáival – például naplókkal, visszaemlékezésekkel, interjúkkal és általában az oral historyval – foglalkozó újabb történeti munkákra, s nem tárgyalom az egyéni emlékezet működésére és ellentmondásaira reflektáló írásokat. E problémakörök és szakirodalmuk áttekintése ugyanis legalább egy hasonló méretű, önálló tanulmányt igényelne, már csak azért is, mert a visszaemlékezések, memoárok, önéletrajzok kutatása és az ilyen művek elemzése szintén nem a történettudomány egyedüli terénuma.¹⁵ A tájékozódást segítő számos kiváló empirikus és historiográfiai tanulmány, illetve tanulmánykötet áll ma már az

¹⁴ Lásd GYÁNI Gábornak a 6. lábjegyzetben hivatkozott művei; K. HORVÁTH Zsolt: Az emlékezet terhe. Lehetőségből kötelesség, megismerésből elismerés? In: CZOCH GÁBOR–FEDINEC Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói: példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki L. Alapítvány, Budapest, 2006. 9–18.; K. HORVÁTH Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2015; KESZEI András: *Emlékek formájában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015; KESZEI András: *Az emlékezet rétegei*. Korall, 2010/41. 5–34.; valamint KOVÁCS Éva: I. m. és Kovács később hivatkozott munkái. Sokféle témában számos szerző emlékezettörténeti tanulmányait voluntatják fel továbbá a témában megjelent szerkesztett kötetek; a bennük megjelent tanulmányokat itt – néhány kivétellel – nincs lehetőség teljes terjedelmükben hivatkozni, csak a bennfoglaló, tematikus kötetekre utalhatunk. Lásd például CZOCH GÁBOR–FEDINEC Csilla (szerk.): I. m.; KESZEI András–BÖGRE Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2015; a *Korall* folyóirat *Történetírás és emlékezet* című száma, *Korall* 2010/43.

¹⁵ Lásd például BÖGRE Zsuzsanna (szerk., vál.): *Élettörténet a társadalomtudományokban*. I. m.; SZABÓ Gábor: *Történeteink vége – Emlékezés a kortárs magyar irodalomban*. Szépmesterségek Alapítvány, Miskolc, 2018; *Az emlékezet*. (A Magyar Filozófiai Társaság és az SZTE BTK Filozófia Tanszéke által 2016. május 12–13-án Szegeden megrendezett konferencia anyaga). Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány–Magyar Filozófiai Társaság–SZTE BTK, Szeged–Budapest, 2016; *Emlékezet* című tematikus szám, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2019/3.; PATÁKI Viktor: *Az emlékezet reprezentációja és retorikája Oravecz Imre műveiben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2019; PATÁKI Viktor: *Az emlékezet rétegei. Tanulmányok Oravecz Imre költészetéről*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest, 2024.

olvasó rendelkezésére;¹⁶ a nyomtatásban kiadott, gyakran történészek által kritikai kiadásként gondozott személyes források korpusza pedig – még ha csak Magyarországra szorítkozunk is – szinte napról napra bővül.

***A memory studies evolúciójáról dióhéjban*¹⁷**

Némi magyarázatra szorulhat, hogy miért indokolt új tudományterületként definiálni a *memory studies*et abban a formájában, ahogyan ez a szakterület az 1990-es évek végére kialakult. Hiszen az emlékezet fogalmával és működésével már háromnegyed évszázaddal azelőtt, sőt már az antikvitásban is foglalkoztak a különféle tudományágak.¹⁸ De ha csak a modern történettudomány és a társadalomtudományok kialakulásáig nyúlunk vissza, akkor is láthatjuk, hogy e diszciplínákat kezdettől foglalkoztatták az emlékezés és emlékezet problémái.¹⁹ Amióta

¹⁶ A teljesség igénye nélkül lásd GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. I. m.; KÖVÉR György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014; BÖGRE Zsuzsanna: Szociológiai paradigmák és a biográfia kutatás. *Szociológiai Szemle*, 2020/4. 73–88. DOI: <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.4>; SIPOS Balázs: *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

¹⁷ Ezen áttekintés alapjául a következő munkák szolgáltak: Chapter II. The Invention of Cultural Memory: A Short History of Memory Studies. In: Astrid ERL: I. m. 13–37.; Jan ASSMANN: Communicative and Cultural Memory 1. Memory: Individual, Social, and Cultural. In: Astrid ERL–Ansgar NÜNNING (eds.): I. m. 109–118.; a *Fogalmi keretek* című fejezet in: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékezet(mű)*. I. m. 19–135.

¹⁸ KESZAI András egyik könyvében Platónnak, Arisztotelésznek és Szent Ágostonnak az emberi emlékezet működéséről vallott nézeteit, az általuk alkotott modelleket/elméleteket elemzi. Lásd KESZAI András: *Emlékek formájában*. I. m. 11–15.

¹⁹ Lásd Henri BERGSON: *Matière et mémoire: essai sur la relation du corps à l'esprit*. [Anyag és emlékezet: esszé a test és az elme kapcsolatáról]. Presses Universitaires de France, Paris, 1999 [1896]. A szociológia, a filozófia és a lélektan képviselőit a 19–20. század fordulóján elsősorban az emlékezet mint mentális folyamat érdekelte. Ezen elméletek, amint arról később részletesebben is lesz szó, a 20. század utolsó évtizedeiben jelentős hatást gyakoroltak a történettudományra, az emlékezet működésével kapcsolatos, későbbi kísérleti pszichológiai, illetve neuropszichológiai kutatásokkal együtt.

csak kialakult a 19. században a modern, professzionális történetírás,²⁰ munkájuk során a történészek rendre szembesülhettek azzal, hogy egyes forrásaik és azok szerzői elfogultak, sajátos látószöveget képviselnek, és a szemtanúk egymással összehasonlítva nem ugyanúgy emlékeznek egyes eseményekre vagy történeti szereplőkre. Akármennyire hittek is Leopold von Ranke és a historizmus más jeles képviselői a levéltári forrásokból megismerhető tényekben és abban, hogy az iratokból a múlt elfogulatlanul rekonstruálható,²¹ azt nekik is tapasztalniuk kellett, hogy a forrásokat – beleértve ebbe a személyes forrásokat is – kritikával kell kezelni, nem utolsósorban azért, mert ezek az őket létrehozó korok dokumentatív gyakorlatainak, fogalomvilágának és az őket létrehozó emberek gondolati struktúráinak, személyiségének nyomát viselik magukon.²²

A történetírásnak magának is mindig volt emlékmegőrző, illetve emlékezetmegőrző funkciója; a 19. századtól, a modern nemzetállamok kialakulásának korától kezdve pedig a történettudomány kulcsszerepet kapott a nemzeti emlékezeti kánon kialakításában s ezáltal a nemzeti identitás megkonstruálásában.²³ Legkésőbb az első világháború utáni évtizedre azonban Európa számos országában azt is megtapasztalhatták a kortársak, hogy az emlékezeti kultuszok és a hivatalos emlékezet fő sémái nem örökkön érvényesek, hanem történeti korszakonként változhatnak, és a hivatalos történelemszemlélet akár egészen radikális alakváltozásokon mehet keresztül, különösen akkor, amikor nagy múltú államalakulatok szűnnek meg, új utódállamok jönnek létre, illetve amikor egy-egy ország addigi politikai berendezkedése radikálisan átalakul.

²⁰ Erről lásd: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 25–27.; ROMSICS Ignác: *Klíó bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 53., 55.

²¹ ROMSICS Ignác: *Klíó bűvöletében*. I. m. 52–56.

²² GYÁNI Gábor: *Az elveszithető múlt*. I. m. 16–17.

²³ GYÁNI Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. I. m. 95–127.; GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. I. m. 26–27.; Stefan BERGER–Christoph CONRAD (eds.): *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2015.

Azok a problémák, problémakörök tehát, amelyek a 20. század végére megkülönböztetett figyelmet vívtak ki maguknak a történettudományban, korábban sem voltak ismeretlenek. Az a jelenség azonban, hogy maga az emlékezés folyamata, az emlékezet manifesztációi és tárgyasulása, az emlékezetpolitika, az emlékéllátás objektumai, helyszínei, rítusai és konfliktusai *vál-janak történeti kutatás tárgyává*, kifejezetten a 20. század utolsó évtizedeinek fejleménye. A 20. század végi modern társadalmak törekvése az írott, szóbeli és vizuális emlékek, tanúságtételek minél teljesebb körének megőrzésére, és főként e társadalmak igen széles rétegeinek igénye arra, hogy maguk is részt vegyenek az emlékek megosztásában, rögzítésében, gyűjtésében s ezáltal eredeti történeti források létrehozásában, úgyszintén merőben új jelenségnek tekinthető az 1980-as évektől kezdve, mint ahogy az is, hogy az utóbbi évtizedekben történeti emlékek és források értelmezésére, a történelem elbeszélésére immáron a laikusok és a történészszakmán kívüli különféle ágensek is igényt támasztanak.²⁴ Ezt a jelenségegyüttest az 1990-es évek közepe óta gyakran szokás *memory boom*ként említeni.²⁵

A mai *memory studies* genealógiáját általában Maurice Halbwachs-ig szokták visszavezetni,²⁶ de a szakirodalom gyak-

²⁴ GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 30–31. A problémáról lásd továbbá GYÁNI Gábor: *Az elveszithető múlt*. I. m.

²⁵ A „memory boom” elnevezés a közvélekedés szerint Andreas HUYSSSEN: *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia* (Routledge, London, 1995) című műve révén terjedt el a köztudatban. Néhány további példa a kifejezés használatára és a jelenség leírására: Jay WINTER: *The Generation of Memory: Reflections on the „Memory Boom” in Contemporary Historical Studies. Canadian Military History*, 2001/3. 57–66.; Jay WINTER: *The Memory Boom in Contemporary Historical Studies. Raritan*, 2001/1. 52–66.; Introduction: Why ‘Memory’? In: Astrid ERL: *Memory in Culture*. I. m. 1–12. A *memory boom* jelenségről magyarul lásd továbbá: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 31–33.

²⁶ Astrid ERL–Ansgar NÜNNING: Preface. In: Uók (eds.): I. m. V.; Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: *Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives. Polish Sociological Review*, 2013/3. 259.; Tanja E. BOSCH: *Memory Studies. A brief concept paper. Working Paper. MeCoDEM*, 2016. Forrás: <https://eprints.whiterose.ac.uk/117289/> (Letöltve: 2026. 02. 18.)

ran utal Halbwachs mesterére, Émile Durkheimre is,²⁷ akinek az emlékezéssel, különösen a közösségi megemlékezésekkel és az emlékező ritusokkal kapcsolatos gondolatai²⁸ nagyban hozzájárultak Halbwachs koncepcióinak kiformálódásához.

Maurice Halbwachsnak köszönhetjük a kollektív emlékezet manapság széles körben használt fogalmát.²⁹ Halbwachs mellett érvelt, hogy az emlékezés valójában közösségileg és társadalmilag meghatározott folyamat: a közösség és társadalom tradíciói, fogalmai és gondolkodási sémái határozzák meg azt, hogy hogyan emlékezik az egyén;³⁰ továbbá a kisebb-nagyobb közösségek – például a családok vagy a felekezeti csoportok – mindmind kialakítják saját emlékezeti hagyományukat, amely csak az övék, és amelynek kulcsszerepe van a közösség összetartozás-érzetének fenntartásában és továbbörökítésében, kohéziójának erősítésében.³¹

²⁷ Lásd Jeffrey K. OLICK: *Collective Memory: The Two Cultures*. *Sociological Theory*, 1999/3. 334.

²⁸ Lásd főként Émile DURKHEIM: *A vallási élet formái*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004 [1912].

²⁹ Maurice HALBWACHS: *La mémoire collective*. [Albin Michel, Paris, 1950] (posztumusz); magyarul a műből részletek jelentek meg, lásd Maurice HALBWACHS: A kollektív emlékezet. In: FELKAI Gábor–NÉMEDI Dénes–SOMLAI Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. 1. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000. 403–432. Halbwachs munkásságáról, különösen a kollektív emlékezet koncepciójáról lásd még: Jean-Christophe MARCEL–Laurent MUCCHIELLI: Maurice Halbwachs's *mémoire collective*. In: Astrid ERLL–Ansgar NÜNNING (eds.): I. m. 141–149. Az egyéni emlékezet társadalmi befolyásoltságáról lásd Keszei András olvasatában: KESZEI András: *Emlékek formájában*. I. m. 48–51. Ugyanakkor a kollektív emlékezet mibenlétéről a későbbiekben megoszlottak a vélemények: egyes álláspontok szerint csak egyéni emlékezet létezik, és a kollektív emlékezet nem más, mint egyéni emlékek/emlékezetek összessége; más álláspontok szerint a kollektív emlékezet létezik és lényegileg különbözik az egyénitől. Az egymással ütköző álláspontok összefoglalását lásd Jeffrey K. OLICK: *Collective Memory*. I. m. 333–348. és KESZEI András: *Emlékek formájában*. I. m. II. fejezet, 45–68.

³⁰ Maurice HALBWACHS: *Az emlékezés társadalmi keretei*. Ford. SIMON Vanda és MARÁDI Krisztina. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021 [1925].

³¹ Maurice HALBWACHS: *Az emlékezés társadalmi keretei*. I. m. A család e funkciójának értelmezésében Halbwachs alapvető kiindulási pontnak tekintette Émile Durkheim következő munkáját: Émile DURKHEIM: *La famille conjugale*. [A házastársi család]. *Revue philosophique*, 1921/90. 2–14. Megjegyzendő azonban, hogy Halbwachs ebben a művében Durkheim munkáját még kéziratként,

Halbwachs munkásságát hosszú szünet után a 20. század végén fedezték fel újra. A francia tudós hatását megsokszorozta, hogy a 20. század utolsó másfél évtizedében született, hamar megkerülhetetlen alapművé vált munkák szerzői is felfigyeltek műveire, és fontos hivatkozási alapnak tekintették azokat. Jan Assmann, aki *A kulturális emlékezet* című műve révén vált nemzetközi klasszikussá,³² például tudatosan és vállaltan épített Halbwachs és mások gondolataira.³³

Jan Assmann művében szembeállította egymással a kommunikatív és a kulturális emlékezetet. Kommunikatív emlékezetről Assmann értelmezésében addig beszélhetünk, amíg egy közösség személyes tapasztalatként őrzi és saját múltjaként éli meg a közelmúltat, melynek emlékét szóbeli hagyományként őrzi és adja tovább; vagy ha maga már nem rendelkezik is a múlt egy szakaszáról közvetlen tapasztalatokkal, még közvetlenül hallhat róla az idősebb generációk élő tagjaitól, akik kortanuként személyes élményekkel és emlékekkel rendelkeznek a múlt adott periódusáról. Ez a fajta emlékezet két-három generáción keresztül képes fennmaradni és továbbadódni.

Kulturális emlékezetről ezzel szemben akkor beszélünk, amikor a régmúlt szereplőire és eseményeire, amelyekről közvetlen tudása a közösségnek már hosszú ideje nincsen, ám akiket és amelyeket saját önazonossága szempontjából alapvető jelentőségűnek tekint, rítusok formájában emlékezik; az emlékező szertartások, ünnepek formáját – mely gyakran a mitikus múltba vesző események újrajátszását jelenti – a hagyomány szigorúan rögzíti.³⁴

egy egyetemi kurzus kiadatlan anyagaként (*Cours inédit sur la famille*) hivatkozta; lásd Maurice HALBWACHS: *Az emlékezés társadalmi keretei*. I. m. 131–153. és 156–157. Durkheim 1892-ben tartott előadásainak anyagát 1921-ben adták ki posztumusz a *Revue philosophique* című folyóiratban. Forrás: https://classiques.uqam.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_3/textes_3_2/famille_conjugale.pdf (Letöltve: 2026. 02. 18.)

³² Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999 [1992].

³³ Jan ASSMANN értelmezése Halbwachsról: Uo. 36–49. Nézeteinek másik fontos ihletője, Jan Vansina antropológus megfigyeléseiről: Uo. 49–51.

³⁴ Uo. 51–60. Lásd még: Jan ASSMANN: *Communicative and Cultural Memory*. I. m. 109–118.

Az emlékezetkutatások egy másik megkerülhetetlen hivatkozási pontjává Pierre Nora munkássága vált. Nora nevével fonódott össze az emlékezhelyek fogalma, mely óriási hatást gyakorolt, és mára számtalan nyelven stabilan beépült a humán- és társadalomtudományok diskurzusába, illetve szaknyelvébe. Nora és szerzőtársai monumentális vállalkozása, a francia emlékezhelyekről szóló, hétkötetes opus magnum kötetei 1984 és 1992 között jelentek meg *Les Lieux de mémoire* főcímmel.³⁵

Az emlékezhelyek Nora szerint a kollektív (és nemzeti) emlékezet fontos elemei. Emlékezhely (*lieu de mémoire*) lehet egy ünnep, egy dátum, egy himnusz, egy vers, egy könyv; egy, a nemzeti történelem szempontjából szimbolikus jelentőségű tárgy vagy helyszín, például Franciaországban a Marseillaise, július 14-e, a Kommünárok Fala, a Diadalív vagy a *Larousse* szótár;³⁶ az emlékezhelyek mind a nemzeti vagy más esetekben a lokális identitás kötőelemeiül szolgálnak.

Nora bizonyos szempontból hasonló módon értelmezte a társadalmak múlthoz való viszonyának folytonos átalakulását, mint Jan Assmann, de más fogalmakkal írta le ugyanazt a problémát. Úgy vélte, hogy amikor a személyes emlékezet és az emlékek személyes átadása megszakad, akkor válik a múlt történelemmé. „A lieu de mémoire-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért hívja elő azokat, mert már nem ismeri őket” – írja.³⁷ Nora hangsúlyozta továbbá a nemzeti emlékezet mesterségesen, illetve tudatosan konstruált voltát és azt, hogy a nemzet múlt-

³⁵ Pierre NORA (ed.): *Les Lieux de mémoire*. [Az emlékezet helyei] Tome 1: *La République* [A köztársaság] (Gallimard, Paris, 1984); Tome 2: *La Nation I–III* [A nemzet, I–III.] (Gallimard, Paris, 1986); Tome 3: *Les France I–III* [Franciaország, I–III.] (Gallimard, Paris, 1992). Nora és szerzőtársai hétkötetes munkájáról az abból készült magyar válogatás megjelenése kapcsán lásd MÁTAY Mónika: Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. (Szerk., elő- és utószó: K. HORVÁTH Zsolt.) Atelier Könyvtár, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 407 oldal. (Recenzió.) *Korall*, 2010/41. 184–188.

³⁶ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Szerk., elő- és utószó: K. HORVÁTH Zsolt. (Atelier Könyvtár). Napvilág Kiadó, Budapest, 2009; illetve Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. Fordította K. HORVÁTH Zsolt. *Aetas*, 1999/3. 146.

³⁷ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között*. I. m. 146.

járól szóló narratívák mindig a mindenkori jelen igényei szerint épülnek fel, tükrözve az aktuális társadalmi igényeket éppúgy, mint a domináns elitek világképét és hatalmi céljait. Rámutatott arra is, hogy a nemzeti hagyományt a mindenkori politikai szándékok (is) alakítják.³⁸

Nora és szerzőtársai, illetve Jan Assmann műveinek megjelenését követően látott napvilágot néhány további olyan munka is, amely szintén hozzájárult az emlékezetkutatás alapjainak le rakásához.

Jan Assmann elméletét újabb irányokba fejlesztette tovább felesége, Aleida Assmann, aki 1999-ben megjelent könyvében³⁹ az emlékezet és történelem viszonyát vizsgálva többek közt azt tárta fel, hogy a kulturális emlékezet formái, működése, manifesztációi hogyan nyilvánulnak meg az irodalomban és más művészetekben. Ezzel hozzájárult ahhoz, hogy a kulturális emlékezet mint probléma és értelmezési keret a kultúratudományokban is teret hódítson.⁴⁰

Aleida Assmann is megkülönböztette a kulturális emlékezetet és a társadalmi, illetve kollektív emlékezetet. Különbséget tett továbbá funkcionális emlékezet (*Functionsgedächtnis, functional memory*) és raktározó emlékezet (*Speichergedächtnis, storage memory*) között, előbbin azt a fajta aktív, működő emlékezetet értette, mely egyes közösségek identitását és tetteit alakítja, míg utóbbin az emlékeknek azt a passzívabb formáját, mely a kü-

³⁸ Pierre NORA: A politikától veszélyeztetett történelem. In: SZASZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokaust emlékezetétörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014. Hivatkozta GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. I. m. 19.

³⁹ Aleida ASSMANN: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. C. H. Beck, München, 1999. Angolul: *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.

⁴⁰ Academia Europaea announces The Award of an Erasmus Medal to Professor Prof. Aleida Assmann MAE. Forrás: https://www.ae-info.org/ae/Acad_Main/News_Archive/Aleida%20Assmann. (Letöltve: 2026. 05. 31.) Gonzalo PASAMAR: On the Relationship between History and Memory. Aleida Assmann, *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011, 410. *Historiografías*, 2013/6. 150–156. DOI: https://doi.org/10.26754/ojs_historiografias/hrht.201362450.

lönféle közgyűjtemények által őrzött anyagban, írott és tárgyi forrásokban ölt testet.⁴¹

Szintén nagy hatást gyakorolt Raphael Samuel *Theatres of Memory* (Az emlékezet színházai) című, 1994-ben megjelent könyve.⁴² Samuel műve saját kora jelenségeire reflektált, és azt elemezte, hogy a késő 20. században hogyan veszik egyre inkább birtokba a múltat és a történelmet a társadalom – egyszerű állampolgároknak és különféle szakmáknak a történészhivatáshoz nem kötődő széles körei, csoportjai. Samuel számba vette a történelem e társadalmi birtokbavételének különféle formáit, és egyben ki is állt amellett, hogy a történelmi múlttal való foglalkozás populáris és szórakoztató formáinak, különféle élő és létező gyakorlatainak éppúgy megvan a maguk létjogosultsága, mint a hivatásos történészek által művelt történetírásnak és a történelem múzeumok, közintézmények, kutatóintézetek általi közvetítésének.

Azokkal a véleményformálókkal szemben, akik pesszimistán viszonyultak az úgynevezett örökségipar szárba szökkenéséhez és tartottak attól, hogy a történelem e kulturális gyakorlatok terjedése, valamint a nagyközönség egyre tömegesebb bevonódása révén áruvá silányul, Samuel úgy vélte, hogy a múlthoz való személyes viszonyulás bármely formáját el lehet fogadni a történelemben való elmerülés legitim formájaként, a kosztümös történelmi szerepjátékoktól az ismertterjesztő programokon át a különféle (pop)kulturális feldolgozásokig (játékfilmek, musicalek

⁴¹ A közgondolkodásban és a humán tudományos világban tapasztalható, feltartóztathatatatlannak bizonyuló emlékezeti boom azonban Aleida Assmann is további reflexiókra késztette. Egy későbbi, 2013-ban (angolul 2020-ban) megjelent munkájában reflektált az idő érzékelésének az utóbbi évtizedekben szerinte tapasztalható átalakulására: úgy látta, hogy a modern társadalmakban a jövőorientáltság, a jövővel szembeni optimizmus helyét, mely a 20. század második felét annak utolsó évtizedeiig jellemezte, napjainkra átvette az emlékezés kultúrája, a múltba tekintés dominanciája, melynek korában a társadalmak sokkal inkább törődnek a múlt emlékeinek őrzésével, mint a jövő építésével. Érveinek összefoglalását lásd: J. P. L. DAVIDSON: From the Future to the Past (and Back Again?): A Review of Aleida Assmann's *Is Time Out of Joint? On the Rise and Fall of the Modern Time Regime* (Ithaca: Cornell University Press and Cornell University Library, 2020). *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 2022 (35). 591–599. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10767-021-09412-9>.

⁴² Raphael SAMUEL: *Theatres of Memory. Past and Present in Contemporary Culture*. London, Verso, 1994.

stb.), a családi történetmeséléstől az örökségi helyszínek látogatásáig. Samuel azzal, hogy a *memory boom* kibontakozásának idején leírta ezeket a jelenségeket és elemezte azokat az igényeket, amelyek a műltfeldolgozás új formáit létrehozták, egyben legitimálta is ezeket az új formákat.

A *memory studies* önállósulása szempontjából alapvetőnek bizonyult továbbá Jeffrey K. Olick és Joyce Robbins 1998-ban megjelent tanulmánya.⁴³ A szerzők igyekeztek rendet vágni az akkor még nagyon heterogén mezőben, és járultak hozzá ezzel a (*social*) *memory studies* mint szakterület megszilárdulásához. Sokat idézett tételmondatuk szerint „a (társadalmi) emlékezet-tanulmányok területe, legalábbis az 1990-es évek végi állapotában, egy „nonparadigmatikus, transzdiszciplináris, középpont nélküli vállalkozás”,⁴⁴ melynek módszerei és kérdésfeltevései egyelőre igen széttartóak és sokfélék; ezt a diszciplináris sokféleséget igyekeztek a tanulmányban rendszerezni és historiográfiailag megragadni. Konstruktívnak bizonyult az a megállapításuk is, hogy a kollektív emlékezet szerintük statikus és hegemonisztikus fogalma helyett praktikusabb az emlékezeti gyakorlatok (*mnemonic practices*) fogalmával megközelíteni az emlékezésnek azt a sokféle formáját és módját, amelyeket a különféle szintű közösségek a valóságban kialakítanak.⁴⁵

Jeffrey K. Olick munkássága más értelemben is meghatározó volt: nagyhatású tanulmányai, könyvei, kötetei mellett ő szerkesztette a kollektív emlékezet klasszikus szövegeiből az egyik sokat hivatkozott szöveggyűjteményt is,⁴⁶ amely egy-két más hasonló readerrel együtt⁴⁷ hozzájárult a *memory studies* mai szakirodalmi kánonjának megszilárdulásához.

⁴³ Jeffrey K. OLICK–Joyce ROBBINS: Social Memory Studies: From „Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, Vol. 24. (1998) 105–140. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Jeffrey OLICK–Vered VINITZKY–SEROUSSI–Daniel LEVY (eds.): *The Collective Memory Reader*. Oxford UP, New York, 2011.

⁴⁷ Lásd elsősorban Astrid ERL–Ansgar NÜNNING (eds.): I. m. A kánonképződés folyamatában Joanna WAWRZYŃIAK–Małgorzata PAKIER: *Memory Studies in*

Olick és Robbins fentebb említett, programadó tanulmányával időben szinte egybeesett a francia filozófus, Paul Ricœur *Az emlékezet, a történelem és a felejtés* című könyvének megjelenése,⁴⁸ mely szintén az emlékezettanulmányok egyik alapvetésévé vált. Ricœurnek más gondolkodókkal – így Pierre Norával – szemben az volt az álláspontja, hogy emlékezet és történelem nem egymással szembenálló, hanem egymást kiegészítő fogalmak. Míg az emlékezet személyesebb jellegű, és a múltbeli élmények visszaadására törekszik az emlékező(k) saját szükségletei szerint, a történelem az igazságot és annak objektív igazolását keresi; a kettő összehangolása révén teremthető meg a múlttal szembeni harmonikus és kiegyensúlyozott viszony. Ricœur szerint az egyén és a közösség identitása egyaránt narratív természetű; mind az egyének, mind a közösségek – így a nemzetek is – a múltból szóló elbeszélésekre támaszkodnak saját identitásuk megkonstruálásakor.

Ricœur az emlékezés felelősségére és a felejtésre is reflektált munkájában. Úgy vélte, hogy az áldozatokra és traumákra, a valamely kisebbségek által elszenvedett traumákra is, a társadalomnak kötelessége emlékezni; a felejtéssel kapcsolatban pedig úgy vélte, hogy annak káros, destruktív formái – például az emlékek szándékos eltüntetése, elhallgattatása, betiltása vagy manipulálása – mellett létezik jótékony felejtés is, amelynek nagy szerepe van a múltbeli traumák sebeinek begyógyításában, és amely lehetővé teszi a közösségek, társadalmak számára, hogy utat találjanak a megbocsátáshoz és megbékéléshez.

A felejtés problematikájának egyébként 2016-ban Aleida Assmann is szentelt egy teljes könyvet,⁴⁹ melyben elemezte a felejtés különféle változatait és formáit, s melyben a felejtést aktív és konstruktív folyamatként, az egyén vagy a közösség védekező

Eastern Europe. I. m. és GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. I. m. is kiemeli a szöveggyűjtemények szerepét.

⁴⁸ Paul RICŌUR: *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*. [Az emlékezet, a történelem, a feledés] Éditions du Seuil, Paris, 2000. Angolul: *Memory, History, Forgetting*. Transl. by Kathleen BLAMEY and David PELLAUER. University of Chicago Press, Chicago, 2004.

⁴⁹ Aleida ASSMANN: *Formen des Vergessens. Wohin das Wissen verschwindet*. Wallstein Verlag, Göttingen, 2016.

mechanizmusaként, illetve a múlt terhetől való megszabadulás-ként, új korszakok és új kezdetek megalapozásához szükséges leszámolásként értelmezte. Az emlékezéssel és felejtéssel kapcsolatos morális, illetve etikai szempontok megfogalmazása, melyre itt több szerző kapcsán is utaltunk, minden bizonnyal összefüggött a problematikus múltnak és múltfeldolgozásnak azokkal a konkrét dilemmáival, amelyekről e tanulmány későbbi részében részletesen is lesz szó.

A fenti, korántsem teljes, csak a legnagyobb hatású szerzőkre koncentráló vázlat is érzékelteti azt, hogy az emlékezés és emlékezet kutatása iránti érdeklődés egymással egy időben erősödött fel számos különböző európai és észak-amerikai országban: a fent említett, 20. század végi kortárs klasszikusok között például francia, brit, német és amerikai szerzők egyaránt találhatók. Az emlékezetkutatás kibontakozásának áttekintését tovább folytathatnánk más, kevésbé központi vagy egyenesen periferikus helyzetű országokkal, jelesül a volt keleti blokk államaival. Észre kell vennünk ugyanakkor azt is, hogy ugyanaz a fajta érzékenység és érdeklődés más-más kontextusban, más-más hagyományok és történeti körülmények közepette jelentkezett, s ezért az emlékezet kutatásának hangsúlyai is eltérően alakulhattak az egyes államokban vagy földrajzi régiókban.

A *memory studies* vonzerejére és önálló szakterületté alakulására tehát immáron egy második magyarázat is kínálkozik. Azt már láttuk korábban, hogy e szakterület olyan problémákkal foglalkozik, amelyeket számos tudományág és számos szakma érezhet a sajátjának, és módszertani értelemben is sokféle lehetőséget rejt magában. Ráadásul sok szálon kötődik és részben át is fed az örökségtanulmányok (*heritage studies*) és a *public history* területével, két olyan területtel, amely szintén nagy jelentőségre tett szert az elmúlt két-három évtizedben, és amelynek intézményesülése, akadémiai-egyetemi szakterületté alakulása a *memory studies*ével párhuzamosan zajlott.⁵⁰

⁵⁰ Példa gyanánt több olyan, egyetemeken belül működő public history központ, illetve tanszékközi műhely említhető, mely saját kurzusokat kínál, és amelynek oktatási és kutatási profiljában igen erőteljesen van jelen az emlékezés és emlékezet, az emlékművek és a történelmi örökség kérdésköre. Lásd például:

Emellett azonban az emlékezettanulmányok kérdései, megközelítései és tanulságai földrajzi értelemben is könnyen kiterjeszthetők, átvihetők és alkalmazhatók: Halbwachs reneszánszát, Pierre Nora, Jan és Aleida Assmann, Raphael Samuel vagy Paul Ricoeur műveinek erős hatását, nemzetközi recepcióját azzal is magyarázhatjuk, hogy e művek elméleti és fogalmi újításai a legkülönbözőbb országokban és kultúrákban voltak képesek a kutatóknak – sőt, akár a tágabb közönségnek is – fogódzót nyújtani a múlthoz való viszony jelenkori gyakorlatainak megértéséhez.

Az emlékezetkutatás koncepcionális és fogalmi arzenálja olyan multi-purpose „szerszámkészletnek” bizonyult, amely szinte minden országban alkalmazható. Rugalmasságát többek között az adja, hogy nemcsak demokratikus rendszerek, hanem autoriter rezsimek és diktatúrák emlékezetpolitikáinak, illetve az azok ellenében formálódó társadalmi emlékezetnek, közönségi emlékezeti kultúráknak a megértéséhez is képes segítséget nyújtani; valamint hogy nincs szorosan egy kultúrkörhöz kötve, és a nyugati világ kultúráin, diszkurzív hagyományain kívül is alkalmazható. Ezek a legfontosabb okai annak, hogy az emlékezettanulmányok irányzata a kora 1990-es évektől kezdve hamar népszerűvé vált az akkori Európai Unión kívüli európai országokban, de idővel más nagy régiókban és kontinenseken is: például a posztszovjet térségben, Ázsia számos országában és Latin-Amerikában. Későbbi fejlemény ugyan, de sokatmondó, hogy a Memory Studies Association éves konferenciáit, melyekről a *memory studies* intézményesüléséről szóló fejezetben részletesebben is lesz szó, 2016-tól kezdve több alkalommal is távolkeleti vagy latin-amerikai fővárosokban, Szöulban, Limában és Buenos Airesben rendezték.⁵¹

Public History Studies at Vienna. Faculty Center for Transdisciplinary Historical and Cultural Studies, University of Vienna, <https://publichistoryinvienna.com/>. (Letöltve: 2026. 03. 28.); Public History – Universität Hamburg, Fachbereich Geschichte, <https://www.geschichte.uni-hamburg.de/arbeitsbereiche/public-history.html> (Letöltve: 2026. 03. 28.) Az utóbbi központban mesterszakos diplomát is lehet szerezni *public history*ből.

⁵¹ Lásd a Memory Studies Association honlapján a Konferenciák menüpon-tot: <https://www.memorystudiesassociation.org/conferences/> (Letöltve: 2026. 01. 20.)

A *memory studies* hatása a magyar történetírára – kelet-közép-európai kitekintéssel. Jellegzetes témák és problémakörök

Az egykori szovjet blokk országai az 1990-es évek második felétől kezdve igen fogékonyan reagáltak az emlékezetkutatás új fejleményeire, sőt, idővel ebben a régióban kifejezetten erős hid-főállásai épültek ki a *memory studies*nak.

Ezen országok kutatói ugyanis nem egyszerűen a nyugati tudományosság legújabb divathullámára reagáltak lelkesen akkor, amikor csatlakoztak a *memory studies* művelőinek táborához, hanem ennél sokkal többről volt szó. Egy sajátos és megismételhetetlen történeti szituációban – a kommunista rendszerek összeomlását és a kétpólusú világ megszűnését követően – számos kelet- és kelet-közép-európai történésznek, társadalomtudósnak szolgált segítségére az emlékezetkutatás addigra kiformalódóban lévő fogalmi apparátusa és szemléletmódja. Akkor, amikor e régióban utcák ezrei kaptak új nevet, szobrok tucatjai tűntek el a közterekről akár csak egy-egy városban is, korábban szigorúan titkos archívumok nyíltak meg, azelőtt tiltott vagy betiltott művek, emlékiratok kerülhettek kiadásra, és tömegesen szólalhattak meg korábban hallgatásra ítélt szemtanúk, az emlékezés és emlékezet kérdései, konfliktusai a létező legkézzelfoghatóbb problémává váltak a volt keleti blokk közvéleménye számára. A posztszocialista országokban az 1990-es években friss és élő tapasztalat volt az, hogy hogyan íródik át a hivatalos emlékezet, illetve a társadalmi emlékezet, és mi történik a nyilvános térben egy rendszerváltás alkalmával.

A kelet-közép-európai régió e téren ráadásul bőséges történeti tapasztalatokkal rendelkezett, lévén hogy országai modern kori történelmük során számos forradalmat, ellenforradalmat, puccsot, megszállást, véres vagy vértelen hatalomátvételt voltak kénytelenek megtapasztalni. Ezért is volt nagy a fogékonyság 1990 után – mind a történészek, mind olvasóik részéről – a 20. századi impérium- és rendszerváltások hatásainak elemzése iránt. A múlt átértelmezésének korábbi mintázatait, a nyilvános terek átkódolásának korábbi kísérleteit, az emlékezetpolitika egy-

egy korábbi történelmi fordulathoz kötődő, radikális átalakulásai óhatatlanul is párhuzamot mutattak az 1989–1990-es rendszerváltást kísérő – illetve követő – fejleményekkel.

Kelet-Közép-Európa történészeinek, szociológusainak, kultúratudósainak, kisebbségkutatóinak, etnológusainak, politológusainak, irodalmárainak és más humán-, illetve társadalomtudományos szakmák tagjainak tehát jó okuk volt arra, hogy befogadják a *memory studies* elméleti és módszertani újításait, sőt tovább is fejlesszék azokat, és új irányokba bővítsék az emlékezetkutatás tematikai tárházát.

A magyar tudományosság is hamar reagált, szinte azonnal megjelentetve (magyar fordításban) a később programadónak tekintett tanulmányokat és könyveket, vagy legalább azokból szemelvényeket. A *Replika* című folyóirat már 1999-ben tematikus blokkot szentelt az emlékezés politikájának, és ebben a blokkban látott napvilágot magyarul, az eredeti megjelenés után mindössze egy évvel, Jeffrey K. Olick és Joyce Robbins korábban már említett, sokak által hivatkozási pontnak tekintett tanulmánya is *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig* címmel.⁵² Pierre Nora egyik, az emlékezhelyekről szóló kulcsszövegét szintén 1999-ben közölte először magyarul az *Aetas* című folyóirat K. Horváth Zsolt fordításában.⁵³

Az 1990-es évek végétől kezdtek el nagyobb számban megjeleníteni hazai szerzők tollából, illetve fordításban azok a módszertani, historiográfiai és elméleti írások, amelyek az emlékezet személyes forrásaival, azok kutatásával, a kollektív, illetve a társadalmi emlékezet kérdéseivel, az emlékezetpolitikával és a nyilvános térben megjelenő emlékezettel foglalkoztak. Ezekkel párhuzamosan pedig, mint azt az alább következő tematikus áttekintésből látni fogjuk, az ezredfordulótól kezdve egyre több olyan történeti munka látott napvilágot, melyek szerzői saját kutatási területükön a gyakorlatban alkalmazták a *memory*

⁵² Jeffrey K. OLICK–Joyce ROBBINS: *A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig.* (Ford. KULCSÁR Dalma.) *Replika*, 1999/37. 19–43.

⁵³ Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között.* I. m.

studies szemléletmódját, illetve ihlette meg témaválasztásukat és kérdésfeltevéseiket a *memory studies* új szakirodalma.

Az emlékezés terei. A nyilvános terek használata és szimbolikája

A nyugati világban Nora és Assmann műveinek megjelenése idején kezdett el érezhetően és nagymértékben nőni az emlékezés helyszíneivel és a nyilvános emlékezet különféle formáival foglalkozó művek száma, amelyeket minden bizonnyal inspirált az ez idő tájt kibontakozó térbeli fordulat hatása is.⁵⁴ Nem sokkal később Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is napvilágot láttak az első ilyen témájú művek. A térbeli fordulat teoretikusai szerint a tér, jelesül a városi tér egyes helyszíneinek az adja a jelentőségét, hogy az emberek valamilyen jelentést tulajdonítanak nekik; a tér fizikai sajátosságaihoz, melyeknek egyébként önmagukban is lehet valamilyen szándékolt szimbolikus, hatalmi, közösségi, szakrális vagy egyéb üzenete, hozzájárul az, hogy az adott tér milyen szerepet tölt be és milyen jelentőségre tesz szert az egyes egyének és közösségek életében. A fizikai elemek és a jelentésadás együttesen hozzák létre a teret; ilyen értelemben beszélt Lucien Febvre a tér „teremtéséről” vagy a tér „létrehozásáról” (*la production de l'espace*).⁵⁵

Az emlékezés és emlékezet iránti kutatói érdeklődés az 1980-as és 1990-es évek fordulójától kezdve ezért egyre erőteljesebben fordult a nyilvános tér és térhasználat – hétköznapi, szimbolikus, ünnepi, rituális stb. térhasználat –, illetve általában a tér és térbeliség mint probléma felé.⁵⁶

⁵⁴ A térbeli fordulatról és a legfontosabb reprezentánsairól lásd: Simon GUNN: The Spatial Turn: Changing Histories of Space and Place. In: Simon GUNN–Robert J. MORRIS (eds.): *Identities in Space. Contested Terrains in the Western City since 1850*. Ashgate, Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney, 2001. 1–14.; GYÁNI Gábor: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, harmadik folyam, 2007/7. 4–14.

⁵⁵ Henri LEFEBVRE: *La production de l'espace*. [A tér képzése] Éditions Anthropos, Paris, 1974.

⁵⁶ Példáimat terjedelmi okokból az új- és jelenkorral foglalkozó hazai művek körére korlátozom. Az e tanulmányban a későbbiekben hivatkozott számos munkán kívül lásd GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999; GYÁNI Gábor:

A jellegzetes témák közé tartozott például annak tanulmányozása, hogy a történeti emlékezet hogyan manifesztálódik a városi térben vagy akár a földrajzi tájban szobrok, emlékművek, utcanevek és más közterület-, illetve közintézmény-elnevezések formájában. Erre a fajta kutatásra magyar történészek is szívesen vállalkoztak, különösen akkor, ha a kérdésfeltevések nem a mai társadalmak praxisára, hanem korábbi korok emlékműállítási aktusaira, az emlékműrombolások, szobordöntések és -cserék múltbeli példáira,⁵⁷ illetve az utcanévadás korábbi gyakorlatai-

„Térbeli fordulat” és a várostörténet. I. m. – Fontos továbbá megemlíteni a 2000-es évekből azokat a részben geográfus, részben történész szerzőket, akik a történelem- és földrajztudomány megközelítéseit, módszereit ötvözték várostörténeti, településhálózat-történeti, környezet-, illetve gazdaságtörténeti problémák kutatása kapcsán, és akiknél a térbeliség kiemelt szerepet játszik: a teljesség igénye nélkül lásd Beluszky Pál, Győri Róbert, Szilágyi Zsolt, Demeter Gábor és Bán Gergely Károly munkásságát.

⁵⁷ GERÓ András: Az ezredévi emlékmű. *Medvetánc*, 1987/2. 3–27; András GERÓ: *Heroes' Square Budapest: Hungary's History in Stone and Bronze*. Corvina Kiadó, Budapest, 1990; PÖTÖ János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003; PROHÁSZKA László: *Szoborhistoriák. Városháza, Budapest, 2004*; PAPP Gábor (szerk.): *Terekbe írt múlt. Nemzeti és történelmi emlékhelyek Magyarországon*. Nemzeti Örökség Intézete, Budapest, 2014; GYANI Gábor: A város és az imaginárius történelem. *Irodalmi Szemle*, 2013. június 19. Forrás: <https://irodalmiszemle.sk/2013/06/gyani-gabor-a-varos-es-az-imaginarius-toertenelem/> (Letöltve: 2026. 02. 20.); VARGA Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017; FAZEKAS Zsuzsanna: A szocialista ünnepi tér kialakítása az 1950-es évekből Budapesten. *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv* 14. 2019. 171–186.

Az emlékművekről és azok szimbolikájáról, politikai jelentőségéről természetesen művészettörténészek is sokat írtak, gyakran történeti-történeti megközelítésben is. Lásd BOROS Géza: *Emlékművek '56-nak*. Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány, Budapest, 1997; BOROS Géza: *Emlék / Mű*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2001; BOROS Géza: Budapesti emlékmű-metamorfózisok 1989–2000. *Budapesti Negyed*, 2001/2–3. 245–258; KOVALOVSKY Márta: „Bronzba öntött halhatatlan”: A historizmus emlékműszobrászata. In ZADOR Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. MTA, Budapest, 1993. 79–98.; SINKÓ Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő*, 1983/4. 185–201.; NÓRA VESZPRÉMI: *Persistent Illusions: Visual Culture and Historical Memory in Interwar Hungary*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2025. Különösen 69–101. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501782329>.

ra⁵⁸ vonatkoztak. E témák kutatása a történettudomány normái szempontjából is teljesen legitim feladatnak számított, ugyanakkor új kérdésfeltevéseket, témákat és megközelítéseket hozott be a történetírói gyakorlatba, és lehetővé tette a történetírók kapcsolódását az emlékezetkutatás nemzetközileg egyre jelentősebbé váló új irányzatához. Egyidejűleg szociológus szerzők is vállalkoztak az emlékműveknek a közelmúlt történelmi eseményeiben játszott szerepének elemzésére.⁵⁹

A térbeliség iránti, az 1990-es években egyre erőteljesebbé váló érdeklődés nem merült ki a szimbolikus tér statikus, maradandó elemeinek értelmezésében, illetve a szoborállítások, -döntések és közterület-elnevezések politikatörténeti háttérének felvázolásában. Hirtelen maguk a közterek is megelevenedtek: nemcsak a terek fizikai változásai és azok szimbolikus dimenziói, hanem az ott zajló események is a figyelem középpontjába kerültek, értve ezen nemcsak az állami reprezentációt, hanem a különféle társadalmi csoportok, politikai erők – gyakran a hatalom akarataival ellentétes – mozgalmait, demonstrációit is.⁶⁰

⁵⁸ Az utcanevekről, közterület-elnevezésekről és szimbolikus jelentőségükről magyar szerzőktől lásd: LÁSZLÓ Andor: A magyar utcanevek szimbolikus szerepe 1953–1962 között. *Múltunk*, 2025/2. 185–186. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2025.2.8>; GYÁNI Gábor: A város és az imaginárius történelem. I. m.; ÁGNES ERŐSS: Politics of street names and the reinvention of local heritage in the contested urban space of Oradea. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/4. 353–367. DOI: <https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.4.6>; SZÍVÓS Erika: Utcanevek és utcanévváltozások. Térpolitika, érzelmi kötődés és generációs azonosulás. In: PAPP Barbara (szerk.): *Lélek és történelem: örökség*. ELTE BTK, Budapest, 2021. 199–216.; LÁSZLÓ Andor: Az utcanevek szimbolikus szerepe a dualista korszak Magyarországnak nemzetiségek lakta területein. *Regio*, 2023/2. 81–87. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i2.81>; összehasonlításképp egy Nagyszeben utcaneveiről szóló, a dualizmus korát is érintő, hasonló tanulmány más nemzetiségű szerzőtől: Mihai Stelian Rusu: Sequencing Toponymic Change: A Quantitative Longitudinal Analysis of Street Renaming in Sibiu, Romania. *PLOS One*, 2021/5. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251558>; Erika SZÍVÓS: Reinventing Budapest in a Post-Imperial Era: Symbolic Landscapes of the City between the Two World Wars. *Urban History Review/Revue d'histoire urbaine*, 2024/1. 145–175. DOI: <https://doi.org/10.3138/uhr-2023-0023>.

⁵⁹ KOVÁCS Éva: A terek és a szobrok emlékezete (1988–1990): etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról. *Regio*, 2001/1. 68–91.

⁶⁰ E megközelítés példáit lásd például: András GERŐ: *Heroes' Square Budapest*. I. m.; GERŐ András: *Tézerő. A Kossuth tér története*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2005; számos közép-európai példát, esettanulmányt vonultat

A statikus tér a társadalomtudós és történész szerzők értelmezésében mozgalmas „küzdőtérre” változott, ahol hivatalos és nem hivatalos ágensek, valamint egymással is rivalizáló csoportok, közösségek szándékai, történelemértelmezései, emlékezeti hagyományai csaptak össze, és ahol folyamatos küzdelem folyt a tér birtoklásáért, valamint azért, hogy e térben ki-ki megjelenítthesse az általa egyedül helyesnek tartott vagy számára fontos emlékezeti hagyomány manifesztumait. Többek közt ezt fejezi ki angolul a *contested space* fogalma: a tér, amiért versengés folyik; a tér, melynek az egyik csoport, ágens stb. általi birtokbavételét más csoportok, ágensek nem fogadják el.⁶¹

A konkrét városi terekről szóló, ekkoriban megjelenő tanulmányok, monográfiák apropóját éppen az adta, hogy történetükön keresztül jól be lehetett mutatni azt, hogy milyen sokrétű egy tér szimbolikus jelentése, és hogy az ott lezajló események, illetve az ott alakot öltő, gyakran egymást kiszorítani igyekvő emlékezeti hagyományok mind újabb és újabb dimenziókat adnak hozzá a tér eredeti szimbolikájához.⁶² Az, hogy egy-egy városi tér sokszorosan szimbolikus jelentéssel telítődjön, és különösen

fel Rudolf JAWORSKI–Peter STACHEL (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes: Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen im europäischen Vergleich*. Frank & Timme, Berlin, 2007.

⁶¹ A *contested space* sokféle példáját lásd például: Simon GUNN–Robert J. MORRIS (eds.): *Identities in Space. Contested Terrains in the Western City since 1850*. Ashgate, Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney, 2001.

⁶² András GERÓ: *Heroes' Square Budapest*. I. m.; GERÓ András: *Tézerő. A Kossuth tér története*. I. m.; BARTHA Diána Gabriella: Az ország főtere – A Kossuth Lajos tér mint a magyar társadalom kollektív emlékezetének szimbolikus helyszíne és annak változásai 1867-től 1918-ig. In: Uő (szerk.): *A társadalom tükrében*. Eötvös Collegium Társadalomtudományi Műhelye, Budapest, 2018. 9–37.; FLEISZ János: A Szent László tértől az Egyesülés teréig: Nagyvárad mai főtere mint a szimbólumok harcának fontos területe. *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv* 14. 2019. 115–142. A fentiekkel párhuzamba állítható más, közép-európai munkák, melyek hasonló szemszögből hasonló jelentőségű terekre koncentrálnak: Zdeněk HOJDA: Der Wenzelsplatz in Prag – Bühne moderner tschechischen Geschichte. In: Rudolf JAWORSKI–Peter STACHEL (Hrsg.): I. m. 108–111.; Josip HRGOVIĆ: Orte der Erinnerung und das Problem der Gegenerinnerung. Der Platz der Opfer des Faschismus in Zagreb. In: Uo. 115–130; Elena MANNOVÁ: Von Maria Theresia zum Schönen Náci: Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Uo. 203–216.; Bernadette REINHOLD: „...der nach mir benannte Stalinplatz”. Zur politischen Repräsentation auf Wiener Plätzen. In: Uo. 77–100.

jelentőssé váljon, nemcsak az ott zajló megemlékezések céljának és üzeneteinek köszönhető, hanem a megelőző száz-százötven évben ott lezajlott korszakos politikai események, tömegmegmozdulások, tüntetések, gyászünnepek, kommemoratív aktusok *emlékezetének* is.⁶³ Ebből a szempontból különös jelentőséggel bírnak azok a nagyobb terek – például az imént hivatkozott tanulmányok témájául szolgáló budapesti Hősök tere és Kossuth tér, ahogyan a szomszédos országok ezekkel párhuzamba állítható terei, például a prágai Vencel tér vagy a bécsi Heldenplatz is –, ahol számos alkalommal került sor korszakfordító eseményekre és tömegtüntetésekre; de lokálisan ugyanekkor a jelentősége más, kisebb városok főtereinek is.

A múltbeli politikai kultuszok, nagygyűlések, ünnepek és rituálék, illetve más jellegű ünnepi alkalmak – például felvonulások, körmenetek, híres személyiségek temetései – térbeli megjelenése és térbeli aspektusai, például a díszletek, a városi terek tartós vagy átmeneti átalakítása ünnepi alkalmak céljára szintén kedvelt témává vált a történészek körében.⁶⁴ E munkák-

⁶³ Egyes terek halmozottan, sokszorosan szimbolikus jelentőségéről lásd (főként közép-európai példákra összpontosítva): Erika SZÍVÓS: *Orte der Erinnerung, Plätze des Protests: Gedächtnis und politische Aktionen im städtischen Raum Budapests in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. In: Máté TAMÁSKA-Barbara RIEF VERNAY (Hrsg.): *Wien-Budapest. Stadträume des 20. Jahrhunderts im Vergleich*. Praesens Verlag, Wien, 2020. 513–536.

⁶⁴ Az újkori Közép-Európa, közelebbről a Habsburg Monarchia nyilvános ünnepeiről és megemlékezéseiről lásd például: Nancy M. WINGFIELD: *Staging the Past: the Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Purdue University Press, West Lafayette, Ind., 2005.

Hazai példák a nyilvános ünnepek, emlékezeti kultuszok történészi feldolgozására, gyakran a térbeli dimenziók kidomborításával, időrendben, ismét csak a teljesség igénye nélkül: ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002; Vörös Boldizsár: *„A múltat vétképp eltörölni”? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában, 1890–1919*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2004; FAZEKAS Zsuzsanna: *Társadalmi kategorizáció és reprezentáció a Rákosi-korszak ünnepein*. *Zemléni Múzsza*, 2018/1. Forrás: <https://zemlenimuzsa.hu/latoter/fazekas-zsuzsanna-tarsadalmi-kategorizacio-es-reprezentacio-a-rakosi-korszak-unnepein/> (Letöltve: 2026. 03. 29.); LUKÁCS Anikó: A Szent István-ünnep idegenforgalmi kiaknázása a fővárosban a két világháború között. In: SZÍVÓS Erika-VERESS Dániel (szerk.): *Örökség, történelem, társadalom*. A Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 2018. évi, szentendrei konferenciájának kötete. Budapest, Hajnal István Kör

ban a kultuszoknak, ünnepeknek nagyon gyakran éppen az emlékezeti dimenzióira esik a hangsúly.

Az egyes országokban nemzeti ünnepé vált történelmi események körül kialakuló kultuszok, a kultuszok változó tartalma és hangsúlyai, vagy éppen ezen ünnepek megtartásának tilalma szintén számos tanulmányt ihlettek Magyarországon. Például 1848 megünneplésének, emlékeztének időben változó formáiról, az 1848-as forradalom szimbolikájáról, jelentéséről és mozgósító erejéről több tanulmány és kötet is jelent meg az ezredfordulón, szinte egy időben (nyilván nem függetlenül az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulójától).⁶⁵ A magyar nemzeti ünnepek változó politikai kontextusáról és szimbolikus jelentéseiről néhány éve egy összefoglaló monográfia is született, amely saját önmeghatározása szerint „útikalauz” a magyar nemzeti ünnepkör történetéhez.⁶⁶ A kelet-közép-európai országok egymással párhuzamba állítható történelmi kulcseseményeinek emlékezte, illetve a régió országainak közös emlékezhelyei is több munkát ihlettek.⁶⁷ Azt mondhatjuk tehát, hogy az emlékezés szó szerinti helyszínei mellett a norai értelemben vett emlékezhelyek is számtalanszor váltak történelmi tanulmányok, monográfiák tárgyává.

Társadalomtörténeti Egyesület, 2020. 95–104.; A szocialista korszakra: TURÓCZI Márk: Emlékművek emlékek nélkül. Kísérletek a „három tavasz” emlékeztetpolitikai konstrukciójának formába öntésére In: Uo. 122–141.

⁶⁵ GERŐ András: *Az államosított forradalom: 1848 centenáriuma*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998; GYARMATI György: *Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből*. Paginarum Kiadó, Budapest, 1998; FEISCHMIDT Margit–ROGERS BRUBAKER: Az emlékezés politikája. Az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. *Replika*, 1999/37. 67–88.; KOVÁCS Éva: A terek és a szobrok emlékezte. I. m.; később továbbá GERŐ András: A nemzet születésnapja, március 15-ike. In: Uo: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. PolgART Kiadó, Budapest, 2004. 163–180.

⁶⁶ GYARMATI György: *Az emlékezet metamorfózisa ünnepeken, hétköznapokon*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023.

⁶⁷ Lásd MÉSZÁROS Andor: Az emlékezet terei (1956, 1968, 1981). In: MÉSZÁROS Andor–KISS Gy. Csaba (szerk.): *Visegrád – közös emlékezet? 1956 – 1968 – 1981*. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom, 2020. 77–88.; MÉSZÁROS Andor–KISS Gy. Csaba (szerk.): *Szent Adalberttől a Budapest–Varsó vasútig: Közös visegrádi emlékezhelyek*. Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, Esztergom, 2023.

Kelet-Közép-Európa (többnemzetiségű) városainak történelme: emlékezet és emlékezés az identitásépítés szolgálatában

A városi terek birtoklásáért folyó versengés (*contested space*) koncepciója, valamint a kollektív emlékezet identitásképző erőként való értelmezése különösen jól alkalmazhatónak bizonyult akkor, amikor történészek a nemzetiségileg és felekezetiileg vegyes városok tereit és az ott élő közösségek nyilvános térhasználatát elemezték a múltban és a jelenben.⁶⁸ Mivel Kelet-Közép-Európában számtalan ilyen város található, 1945 előtt, illetve a korábbi évszázadokban pedig még jellemzőbb volt a vegyes jelleg, e régióban különösen sok olyan monográfia és tanulmány született, melyek egy-egy város kapcsán a versengő közösségek, emlékezeti hagyományok és identitások témáját helyezték a fókuszba – vagy érvényesítették ezt a szempontot akkor is, ha egyébként történetileg ugyanekkora figyelmet szenteltek a multietnikus és multikonfesszionális együttélés organikus jellegének, a kulturális kölcsönhatásoknak, a többes identitásoknak és a hibriditásnak.⁶⁹ Mindezek mögött Magyarországon ott

⁶⁸ Lásd például Aleksander LUPIENKO–Jaroslav IRA–Anna KOBYLŃSKA (eds.): *Urban Communities and Memories in East-Central Europe in the Modern Age*. Routledge, London, 2025. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781032703206>. A megközelítés komparatív példáit lásd: Simon GUNN–Robert MORRIS (szerk.): I. m. Tágabb megközelítésben hasznos elméleti és komparatív keretet kínál Stefan BERGER–Chris LORENZ: *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*. New York, Palgrave Macmillan, 2008.

⁶⁹ Ez a szempont ma már úgyszólván kötelező elem minden olyan városmonográfiánál és várostörténeti munkánál, amely multietnikus (vagy korábbi története során multietnikus) településről szól. Lásd például: FRIED Ilona: *Emlékek városa, Fiume*. Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2004; Markian PROKOPOVYCH: *Habsburg Lemberg: Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*. Purdue University Press, West Lafayette, Ind., 2009. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt6wq2kn>; Aleksander LUPIENKO: The City as a National Work of Art: Modernity and Nation Building in Fin-de-Siècle Lviv. *Urban History*, 2021/4. 663–683. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0963926820000589>; Gary B. COHEN: Cultural Crossings in Prague, 1900: Scenes from Late Imperial Austria. *Austrian History Yearbook 2014*. 1–30. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237813000593>; EGRY Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában, 1918–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016; Ágnes ERŐSS–Péter TÁTRAI: Ethnic Features of Symbolic Appropriation of Public Space in Changing Geopolitical

munkált a kisebbségkutatás 1990 utáni fellendülése, az etnikai és más kisebbségek történeti, illetve társadalomtudományos kutatása iránti érdeklődés felerősödése is.

Mindez átvezet a *memory studies* egy következő, hangsúlyos kérdésköréhez: a problematikus emlékezet témájához.

A problematikus emlékezet

A problematikus emlékezet jelenséggöre nem korlátozódott kizárólag a volt keleti blokk országaira, és nem korlátozódott Európára sem. A versengő múltértelmezések problémája a *memory studies* körébe sorolható nyugat-európai és észak-amerikai munkákban is tematizálódott, az ottani közéletéről és nyilvánosságról nem is beszélve. A nyugati világ egykori gyarmattartó, illetve birodalomépítő országainak hagyományos emlékezeti kánonjait a posztkoloniális elmélet irányából érték nagy kihívások. A második 2000-es évtizedben jelentkező, Black Lives Matter nevű társadalmi mozgalom pedig a nyugati világ korábbi hőseinek, jeles történelmi személyiségeinek egész panteonját kérdőjelezte meg, és döntötte le ezeket a neves személyiségeket a piederstárlról – néha átvitt értelemben, néha viszont szó szerint is.⁷⁰ A posztkoloniális megközelítést Kelet-Közép-Európában is alkalmazták a történészek és társadalomtudósok, a nagyhatalmi függést és kiszolgáltatottságot, illetve egy-egy országnak, területnek egy nagyobb birodalmon belüli periferikus és egyenlőtlen helyzetét, gazdasági potenciáljának, természeti és humán erőforrásainak kizsákmányolását ragadva meg ezáltal.

Európában a problematikus emlékezet működésének paradigmatisztikus példájává a második világháború utáni Németország és az ottani nemzeti tudat, illetve múltértelmezés

Frames: The Case of Oradea/Nagyvárad. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2010/1. 51–68.; ERŐSS Ágnes: *Hatalomváltó terek – Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2024; Catherine HOREL: *Multicultural Cities of the Habsburg Empire, 1880–1914*. CEU Press, Budapest–New York, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003720874>.

⁷⁰ Erről lásd: Christiana ABRAHAM: *Toppled Monuments and Black Lives Matter: Race, Gender, and Decolonization in the Public Space. An Interview with Charmaine A. Nelson*. *Atlantis*, 2021/1. DOI: <https://doi.org/10.7202/1082012ar>.

vált. Németországban 1945 után, különösen az 1960-as évekkel kezdődően minden más országnál központibb probléma volt a múlttal való szembenézés – konkrétan a náci múlttal és Németországnak a második világháborúban és a holokausztban játszott szerepével való szembenézés – motívuma. Ennek történeti ívét jól ragadta meg a brit történész, Mary Fulbrook, aki több munkájában elemezte az 1945 és az 1990-es évek közötti reakciókat, a német történészvitákat, a széles közvélemény bevonódását a múltértelmezés körüli összecsapásokba, valamint azt, hogy az NDK-ban, az NSZK-ban, majd 1990 után az újraegyesült Németországban milyen módon hatott a nemzeti identitásra a történelmi felelősséggel való szembenézés.⁷¹ Aleida Assmann a specifikusan német lelkiismereti problémákat tágabb, európai kontextusba helyezve írt a műtfeldolgozás feladatáról és dilemmáiról.⁷²

A problematikus emlékezet, a műtfeldolgozás konfliktusos folyamata jellemző volt továbbá minden olyan országra a 20. század utolsó évtizedeiben – s jellemző maradt az ezredforduló után is –, amely a második világháború után német megszállás alá került, vagy amelyet a náci Németország anektált, Norvégiától Franciaországon és a Benelux Államokon át Ausztriáig. Ezen országokban természetesen nem ez a történeti szituáció volt az egyetlen, amely felvetette a múlttal való szembenézés dilemmáit, de ez volt az, amely a leghevesebb vitákat generálta a történészszakmában és a közvéleményben, hiszen szinte minden esetben felvetődtek a kollaboráció, a megszállókkal való egykori lakossági és hatósági együttműködés vagy az elmaradt ellenállás problémái. A kiújuló vitákban gyakran megkérdőjeleződtek az 1945 után kialakított, az áldozatiságra és a bátor ellenállásra koncentrááló korábbi történelemértelmezések, melyek évtizedeken át a hi-

⁷¹ Mary FULBROOK: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001; BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995; a kérdéskörrel a *memory studies* egyik alapítójának tolálából lásd továbbá: Jeffrey K. OLICK: *The Sins of the Fathers: Germany, Memory, Method*. Chicago University Press, Chicago, 2016. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226386522.001.0001>.

⁷² Aleida ASSMANN: *Die lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Erinnerungspolitik*. C. H. Beck, München, 2006.

vatalos narratíva szerepét töltötték be ezekben az országokban. Más országokban – például Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában és Görögországban – az egykori hazai diktatúrák, autoriter rendszerek korszakai vetettek fel hasonló problémákat, ahogy az azokat megelőző polgárháborúk (például az 1936–1939-es spanyol és az 1946–1949-es görög polgárháború) emlékezetének utólagos feldolgozása is súlyos konfliktusokkal volt terhes.

A rossz emlékü történeti korszakok emlékezetének egyik legzetes dilemmája az utókor számára, hogy mi történjék azzal az épített örökséggel, illetve azokkal a helyszínekkel, melyek például egy diktatúra kultuszaihoz, kegyetlen hatalomgyakorlási módszereihez, bűneihez kötődnek. Sharon MacDonald használta ezzel kapcsolatban a nehéz örökség (*difficult heritage*) kifejezést,⁷³ mely mára ebben a formában intézményesült az örökségtanulmányok területén.⁷⁴ A muzeológiában is lényeges kérdés, hogy a nehezen feldolgozható eseményeket és sötét korszakokat hogyan kell és lehet bemutatni a múzeumlátogatóknak.⁷⁵

A kettő kombinációját jelentheti a látogató- és oktatási központokként is működő emlékhelyek rendszere, amelyeknek Németországban például komoly, jól kiépített hálózata van (*Mahnmaier und Lernorte*). Ennek persze előfeltétele, hogy a szövetségi állam és az egyes tartományok is támogassák a múlttal való szembenézést és jelentős összegeket fordítsanak a lakosság, különösen a fiatal generációk tájékoztatására, a náci múlt megismertetésére.⁷⁶

A problematikus emlékezet jelensége Kelet-Közép-Európában – e régió turbulens modern kori történelme miatt – még inkább jellemző volt. Ez összefüggött azzal, hogy a régió országai gyak-

⁷³ Sharon MACDONALD: *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*. Routledge, London, 2008.

⁷⁴ Lásd például Agiatis BENARDOU–Anna Maria DROUMPOUKI (eds.): *Difficult Heritage and Immersive Experiences*. Routledge, London, 2023. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003200659>.

⁷⁵ Lásd például Maria M. DELGADO–Michal KOBIALKA–Bryce LEASE: *Staging Difficult Pasts. Transnational Memory, Theatres, and Museums*. Routledge, London, 2024. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003315827>.

⁷⁶ Lásd: <https://www.orte-der-erinnerung.de/en/> (Letöltve: 2026. 04. 29.)

ran váltak nagyhatalmi ambíciók áldozatává, szolgáltak ki nagyhatalmi törekvéseket, vagy dédelgettek maguk is birodalmi ambíciókat; ebből következően e területek gyakran cseréltek gazdát és az államalakulatok gyakrabban változtak, mint Nyugat-Európában, s a politikai rendszerek diszkontinuitása is jóval nagyobb mértékű volt. A változó, időről időre radikálisan átalakuló állami keretekhez való alkalmazkodás, az egyes társadalmak és egyének változó uralmi konstellációkban tanúsított magatartása a történelmi emlékezet szempontjából éppolyan problematikusnak bizonyulhatott utólag, mint a régió egyes országainak egymás rovására történő területszerző törekvései és az impériumváltást vagy katonai megszállást kísérő jogfosztás, üldöz(tet)és és fizikai agresszió.

Az ilyen jellegű történelmi sérelmek gyakran mérgezték meg a szomszédos országok viszonyát Közép- és Kelet-Európában, az pedig, hogy a sérelmek és traumák kibeszélése, tematizálása és kutatása a szocializmusban, a „baráti országok” egymással fenntartandó jó kapcsolatai érdekében és az internacionalizmus ideológiájának jegyében tiltott volt, hosszú időre ellehetetlenítette a műtfeldolgozást. Amikor pedig a történelmi tabuk 1990 után újra tematizálódhattak, a kölcsönös megbékélés helyett gyakran a régi sérelmek lángoltak fel, és a feldolgozatlan konfliktusok az újnacionalista mozgalmaknak, pártoknak és populista politikusaiknak szolgáltattak muníciót.

Az államszocialista korszakban az elhallgatás és tabusítás nemcsak az ellentmondásos történelmi időszakok árnyaltabb megértését tette lehetetlenné és az adott ország vagy annak jelentős csoportjai által elszenvedett kollektív traumák kibeszélését nehezítette meg vagy lehetetlenítette el,⁷⁷ hanem a hatalom önlegitimációjával ellentétes történeti eseményekre való méltó megemlékezést is. Ennek pregnáns példája Magyarország esetében az 1956-os forradalom eseményeit övező hallgatás, illetve az eseményeket és okaikat súlyosan eltorzító narratívák az 1956

⁷⁷ Egy, e problémáknak szentelt teljes kötet: BÖGRE Zsuzsanna–KESZEI András–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.

utáni hivatalos emlékezetpolitikában. Az a kérdés, hogy ez a politika „kollektív amnéziát” idézett-e elő a társadalomban, vagy pedig az egyéni, családi és közösségi emlékezetben – már csak a forradalom leverésének sokakat érintő, súlyos következményei miatt is – éles emlékei maradtak meg a forradalomnak, szögesen eltérő interpretációkat eredményezett.⁷⁸ A rendszerváltás utáni évtizedekben pedig immáron történészi kutatási problémaként fogalmazódott meg az is, hogy hogyan értékelődött át 1956 emlékezete 1989-ben, illetve azután.⁷⁹

Egyes szerzők azonban Magyarországon már a 2000-es évek elején figyelmeztettek a trauma szó reflektálatlan használatának veszélyeire⁸⁰ és arra, hogy a trauma mint értelmezési keret egyre inkább eluralkodik nemcsak a történetírásban és a társadalomtudományokban, hanem a közgondolkodásban is. Kovács Éva

⁷⁸ GYÖRGY Péter: *A néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956–1989-ben. (A régmúlttól az örökségig.)* Magvető Kiadó, Budapest, 2000; vele szemben GYÁNI Gábor: '56 ellentmondásos emlékezete. In: BARTHA Elek–KEMÉNYFI Róbert–MARINKA Melinda (szerk.): *1956 a néphagyományban.* Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2009. 78–85.; átdolgozva, újraközölve: In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű(mű).* I. m. 230–242. Lásd továbbá GYÁNI Gábor: Emlékezeti kánonok, emlékező közösségek. In: RAINER M. János–STANDEISKY Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban.* 1956-os Intézet, Budapest, 2002. 195–200.; KÖRÖSI Zsuzsa–MOLNÁR Adrienn: *Titokkal a lelkemben éltem. Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* 1956-os Intézet, Budapest, 2000.

⁷⁹ SZEKÉR Nóra: Ellenforradalom, népfelkelés, nemzeti megbékélés: Az MSZMP és az 1956-os események újraértékelése a rendszerváltozás során. *Századvég*, 2021/4. 47–61. Az emlékezetpolitikai fordulat(ok) korai történészi krónikáját lásd: ROMSICS Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon, Budapest, 2003. Elméletileg igényes, új kutatási eredményekre is építő elemzés 1956 emlékezetének időben változó kereteiről és formáiról, az 1968-as prágai tavasz emlékezetével való összehasonlításban Yushi FENG: *Repressed, Remembered, Recycled: Socialist Memory and the Making of National Identities in Hungary and Czechoslovakia, 1956–1968–1989.* Master's thesis. ELTE BTK, 2026.

⁸⁰ Ellenpélda, a trauma fogalmának és a traumatikus emlékezet problémájának elméleti igényességű, a lélektani és társadalomtudományos megközelítéseket egyaránt megjelenítő feldolgozása: KESZAI András: Jelentés, törés, identitás. In: BÖGRE Zsuzsanna–KESZAI András–Ö. KOVÁCS József (szerk.): I. m. 11–35. Hasonlóan fontos, a kulturálistrauma-elméletekre reflektáló írás: GYÁNI Gábor: Kulturális trauma: adott vagy teremtet? In: DÁNÉL Mónika–FODOR Péter–L. VARGA Péter (szerk.): *Esemény, trauma, nyilvánosság.* Ráció Kiadó, Budapest, 2012. 38–57.

2015-ben úgy látta, hogy míg az 1990-es évek történelem- és társadalomszemléletében az identitás fogalma játszott kulcsszerepet, a 2000-es években a trauma fogalma lépett ennek helyébe.⁸¹ Kovács Trianon példáján mutatta be, hogy mit jelent az, amikor egy korszakos jelentőségű történelmi esemény a nemzet kollektív traumájaként tematizálódik a politikai közbeszédben, a közgondolkodásban, sőt, a történeti diskurzusban is. Ez az emlékezeti paradigma azt feltételezi, hogy az adott történelmi esemény és utóhatásai nemcsak azok számára jelentettek traumát, akik annak idején kortársként átélték, hanem a leszármazottak generációinak számára is. A trauma, illetve annak öröksége eszerint közösséget összetartó erővé, generációkkal később is élő sérelemmé és alapvető vonatkoztatási ponttá válik. Kovács és más elemzők figyelmeztetnek azonban arra, hogy egy történelmi esemény ilyen szerepbe emelése gyakran felülről (is) gerjesztett folyamat; azaz egy államilag meghirdetett történelempolitika internalizálódik s válik egyéneket, lokális vagy annál nagyobb közösségek emlékezeti kultúrájának részévé.⁸² Ez azonban természetesen csak akkor lehetséges, ha a sérelem- vagy traumanarratíva iránt van valódi társadalmi fogékonyság;⁸³ például azért, mert a korábbi rendszer nem tette lehetővé a veszteség érzetének tematizálását, sőt, az 1990 utáni kormányok sem, holott ennek megélésére és nyilvános kifejezésére élt az igény a társadalomban. A Trianon-kultuszt elemezve egy másik elemző, Feischmidt Margit arra a következtetésre jutott, hogy a meglévő társadalmi igényt a 2000-es években eleinte jellemzően ellenzékben lévő jobboldali politikai mozgalmak, társadalmi szervezetek katalizálták és csatornázták be, sikeresen teremtve meg a megemlékező rítusokat, s ápolva a nemzeti trauma, veszteség, áldozatiság kultuszát, míg végül a 2010-ben kormányra kerülő politikai erők – részben meggyőződésből, részben azért, hogy a radikális jobboldalai ellenzék vi-

⁸¹ KOVÁCS Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/59. 84.

⁸² GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 22.

⁸³ Erről lásd például FEISCHMIDT Margit: Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai. In: Uó (szerk.): *Nemzet a mindennapokban*. L'Harmattan Kiadó–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 51–81.

torlájából kifogják a szelet – magukévá tették ezt a programot és hivatalos emlékezetpolitika rangjára emelték.⁸⁴ Hasonló mintázatok, más történelmi eseményekkel a fókuszban, más kelet-közép-európai országokban is megfigyelhetők.

Az (újra és újra) átértékelt múlt

A múlt átértékelésének igénye a korábbi tiltások, tabuk, torzítások és elfojtások miatt Közép- és Kelet-Európában, így Magyarországon is elemi erővel jelentkezett az 1989–1990-es rendszerváltás során, sőt, ezek az igények maguk is a rendszerváltás katalizátoraiként működtek. A múlt átértékelésének szándéka azonban nem korlátozódott a rendszerváltás körüli egy-két átmeneti évre, hanem hosszabb folyamatnak bizonyult, melyet a mindenkori politikai igények és szándékok is alakítottak. Kiváltképpen jellemzőek voltak a korábbi tabukra adott ellenreakciók: például új hősök, új emlékművek, új emlénapok beiktatása, korábban elítélt történelmi személyiségek és csoportok rehabilitálása.

Az állami ünneppé vagy nemzeti emléknappá nyilvánítás mindig emlékezetpolitikai fordulatot kodifikál. Ebben a szellemben mondta ki törvény Magyarországon 1990-ben azt, hogy október 23-át, az 1956. októberi forradalom és szabadságharc kitörésének évfordulóját nemzeti ünnepnappá teszi; 2010-ben pedig azt, hogy „az Országgyűlés június 4-ét, az 1920. évi trianoni békediktátum napját a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánítja”.⁸⁵ Más esetekben a parlamenti döntés arra utal, hogy az adott állam immáron nem pusztán egy kisebbség vagy társadalmi csoport tragédiájának tekinti azt a tragédiát, ami azzal a csoporttal történt, hanem a nemzeti történelem részévé és az egész nemzet közös ügyévé avatja azt, amire emlékezni a nemzet minden tagja számára kötelesség. Ilyen szándékkal nyilvánította Magyarországon az Országgyűlés a kommunizmus áldozatainak emléknapjává február 26-át (2000-ben), a holokausztt magyaror-

⁸⁴ Uo. 67–75.

⁸⁵ A törvény szövegét idézi, valamint megszületésének politikai és egyéb kontextusát alaposan elemzi FEISCHMIDT Margit: I. m. 59–61.

szági áldozatainak emléknapijává április 16-át (szintén 2000-ben; az első emléknapot 2001-ben tartották), és a németek kitelepítésének emléknapijává január 19-ét (2012-ben; az első emléknapi 2013-ban került sor).⁸⁶ A nemzetközi emléknapi dátumától való tudatos eltérés többféle üzenetet is hordoz: egyrészt az adott eseménysor hazai specifikumait domborítja ki; másrészt a saját történelem részeként tematizálja az eseménysort; harmadrészt azt érzékelteti ezzel, hogy az adott emléknapi nem egy internacionális, a saját országra kívülről rákényszerített emlékezeti gesztus, hanem egy olyan mementó, ami a hazai lakosságot kell hogy emlékeztet, a múlttal való szembenézésre készítse.

Ugyanakkor a múlttal való viszonyt tekintve sem Magyarországon, sem másutt Kelet-Közép-Európában nem alakult ki konszenzus 1990 után. Az egymással rivalizáló politikai mozgalmak, pártok történelemértelmezései éppúgy radikálisan eltérhettek egymástól, mint az egymást követő kormányzati ciklusokban vallott hivatalos értékek és az egymást váltó kormányok által érvényesíteni kívánt „történelempolitika”. (Ez utóbbi kifejezés, amint arra Gyáni Gábor is felhívta a figyelmet, eleve baljós kicsengésű, hiszen nyíltan kifejezi azt, hogy a mindenkor politikai igényt tart a történelem kisajátítására, és bele kíván szólni a történelemről szóló diskurzusok alakításába).⁸⁷ A történészszakma tagjai mellett a tágabb közvélemény számos képviselője is vehemensen vetette bele magát a nemzeti történelem problematikus fejezetei körül zajló vitákba, amire a digitális nyilvánosság fórumainak sokasodása a 2000-es években amúgy is egyre több lehetőséget kínált. Mindezek miatt Európa keletebbi régióiban – vagy e régiók kapcsán – gyakran használták és használják ma is az emlékezháborúk (*memory wars*) kifejezést.⁸⁸ Az

⁸⁶ Lásd erről a *Múltunk* e lapszámában: MÁRKUS Beáta: Egy „magyar tragédia” genezise – „Gulág”, Gupvi, „malenkij robot”. *Múltunk*, 2026/1. 167–197. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.1.5>.

⁸⁷ Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű)* I. m. 21.

⁸⁸ Lásd Andriy PORTNOV: Memory Wars in Post-Soviet Ukraine (1991–2010). In: Uilleam BLACKER–Alexander ETKIND–Julie FEDOR (eds.): *Memory and Theory in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, New York, 2013. DOI: https://doi.org/10.1057/9781137322067_12; Nikolay KOPOSOV: *Memory Laws, Memory Wars: The Politics of the Past in Europe and Russia*. *New Studies in European*

e rész elején említett új hősök, új emléknapok, új emlékművek és a kánonba újonnan beemelt, 1989-ig tiltólistán szereplő személyiségek, szerzők, politikusok korántsem élveztek teljes konszenzust, és gyakran előfordult, hogy az egyik mozgalom, párt, pártszövetség és támogatói által kialakítani kívánt új emlékezeti kánon más pártok, mozgalmak és a társadalom más csoportjai részéről heves ellenállást váltott ki. Magyarországon ilyen jellegű vitákat váltottak ki például a több városban megjelenő Horthy Miklós-emlékművek, Budapest XII. kerületében a Turul-emlékmű, a Sorsok Háza-projekt, vagy Wass Albert beemelése a magyar irodalom tantárgy középiskolai tantervébe.

A múlt átértékelése mint történelmi probléma: emlékezeti rezsimváltások a 19. és 20. századi Magyarországon, és kutatásuk

Sajátosan történelmi feladat annak feltárása, hogy egy-egy imperium- vagy rendszerváltás nyomán hogy alakul át a megelőző korszakok, illetve korszakos történelmi események emlékezete a későbbi periódus(ok)ban. A közterek, emlékezhelyek, ünnepek és megemlékezések kapcsán érintőlegesen már volt ugyan szó a problémáról, de érdemes részletesebben utalni annak a hazai irodalomnak néhány reprezentánsára is, amely kifejezetten erre fókuszál.

A megközelítések sokfélék. A történész vagy arra kíváncsi, hogy egy általa vizsgált rendszer legitimációját hogyan szolgálja az emlékezet(politika): egy későbbi korszak domináns diskurzusa – illetve valamely diskurzusa – hogyan bélyegez meg egy korábbi eseménysort, rendszert saját ellentétéként, vagy épp ellenkezőleg: hogyan idealizál egy korábbi rendszert saját előzményeként és hatalmi törekvései, ideológiája alátámasztásaként. A magyar Tanácsköztársaság későbbi emlékezete mindkettőre

History. Cambridge University Press, Cambridge, 2018. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108304047>. Koposov könyvében kitér Kelet-Európára, míg egyéb fejezetei azt is egyértelművé teszik, hogy az „emlékezháborúk” hevesége nem csak Közép- és Kelet-Európa sajátja, és az emlékezet hivatalos normáit mindenütt törvények szabják meg. Lásd a *Memory Laws in Western Europe* és a *Memory Laws in Eastern Europe* című fejezeteket: 60–125. és 126–176.

jó példa lehet.⁸⁹ A Tanácsköztársaság saját emlékezetpolitikája, azaz a kommün százharminchárom napos fennállása alatt felépített emlékezeti rezsím is ugyanígy sajátította ki a magyar (és egyetemes) történelem azon jeles személyiségeit, akiket a kommün saját ideológiája szempontjából fontosnak ítelt.⁹⁰

Egy másik fajta megközelítésmód arra a kérdésre keresi a választ, hogy egy korábbi eseménysor vagy korszak hogyan jelenik meg a későbbi személyes (de adott esetben kiadásra szánt) forrásokban, például az emlékirat-irodalomban. A gazdag emlékirat-irodalom elemzése az Osztrák–Magyar Monarchia emlékezetének és felbomlásának megértése szempontjából kulcsfontosságú,⁹¹ de a Tanácsköztársaság emlékezetének is van ilyen dimenziója. Nagyszámú visszaemlékezés egyidejű elemzése nagy valószínűséggel képes kirajzolni egyfajta generációs emlékezeti kultúrát.

Ha egy kötet vagy különszám fókuszában az első vagy a második világháború emlékezete áll, akkor a cél éppen a nézőpontok és kérdések sokféleségének megjelenítése.⁹²

A példák sorát természetesen hosszan lehetne folytatni, számos magyar történeti munkát hivatkozva, hiszen ilyen értelem-

⁸⁹ CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019; CSUNDERLIK Péter: *A „vörös tatárjárás”. A Magyarországi Tanácsköztársaság Horthy-kori emlékezete (1919–1944).* Napvilág Kiadó, Budapest, 2025; APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989.* MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.

⁹⁰ VÖRÖS Boldizsár: I. m.

⁹¹ ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004.

⁹² Lásd a *Múltunk* egy különszámát: *Memory and Memorialization of World War I in Eastern and South-Eastern Europe.* Ed. Gábor EGRY. *Múltunk*, 2016. Special Issue; Gábor EGRY–Róbert TAKÁCS: *Pieces from the puzzle of the memory of WWI in Central and Eastern Europe.* In: Uo. 154–168.; a különszámban magyar történésztől lásd: András JOÓ: *The Origins and Legacy of World War I. An Austro-Hungarian Perspective.* Uo. 33–57. Lásd továbbá GYÁNI Gábor: *Az I. világháború emlékezete.* In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlékmű(mű)* I. m. 152–185. Tamás BEZSENYI–András LÉNÁRT: *The Legacy of World War II and Belated Justice in the Hungarian Films of the Kádár Era.* *Hungarian Historical Review*, 2017/2. 300–327. (Thematic Issue: *Historical Traumas in Post-War Hungary: Legacies and Representations of Genocide and Dictatorship*).

ben mindennek lehet emlékezete egy későbbi korban vagy az aktuális jelenben: nemcsak a fent említett eseményeknek, hanem az 1848–1949-es forradalomnak és szabadságharcnak, az 1918. évi őszirozsás forradalomnak, a holokausztnak, a Don-kanyarban elszenvedett vereségnek, Budapest második világháborús ostromának, az 1945 utáni kitelepítéseknek, az államosításoknak, a téjesítésnek, a kivándorlásnak, 1956-nak – de ezeknél kevésbé drámai, hosszabb időtartamú átalakulásoknak is. E rövid rész célja legfőképpen az volt, hogy jelezze: a magyar történetírásban nemcsak a magyar történelem eseményeinek és folyamatainak története, hanem azok utóélete, *emlékezettörténete* is a fontos és feltárandó kérdések közé tartozik.

A holokauszt emlékezete

A fentebb említett elemek – problematikus, illetve konfliktusos emlékezet, tabuk, elhallgatás és azok oldódása, történelmi traumák és traumanarratívák, a múlt újraértékelése és az emlékezetháborúk – kivétel nélkül részei a holokauszt emlékezettörténetének Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is. Ebben a régióban az európai emlékezeti rezsimek átalakulásával időben egybeesett az a folyamat, melynek során a korábbi tudomány- és emlékezetpolitikai korlátok fokozatos megszűnésével megkezdődött a holokauszt szisztematikus kutatása. E folyamat valójában már az 1980-as években, a kommunista rendszerek összeomlása előtt megindult, akkor, amikor a zsidósággal kapcsolatos identitáskérdések újra nagyobb nyilvánosságot kaphattak, és egyre több olyan könyv, tanulmánykötet jelenhetett meg, mely a zsidóság történetét tárgyalta. Addig kiadatlan naplók, visszaemlékezések megjelentetése is hozzájárult e történelem megértéséhez. A kilencvenes években azután még inkább elhárultak az akadályok mind a feltáró munka, mind pedig a holokauszt tragédiájának a nagy nyilvánossággal való megismertetése elől.

Az elmúlt harmincöt évben a kelet-közép-európai holokauszt-emlékezet kutatása egy korábban marginális témából központi, hangsúlyos területté vált. A jellemző kérdésfelvetések közé tarto-

zik, hogy az államszocialista korszakban mennyire hanyagolták el vagy marginalizálták a holokaust emlékezetét;⁹³ fontos téma továbbá a pártállami korszak antifasiszta narratíváiból – melyek általánosságban „a fasizmus áldozatairól” szóltak, többnyire homályba borítva ezzel a holokaust zsidó elszenvedőinek saját sorsélményét – az 1990 utáni nacionalista emlékezetpolitikába való átmenet elemzése, és annak feltárása, hogy ez a folyamat hogyan befolyásolta a holokauszthoz való viszonyt; azaz például milyen mértékben azonosul ma a holokausztra való emlékezés kötelességével egy ország társadalma.⁹⁴ Központi kutatási probléma a helyi lakosság és a helyi hatóságok szerepe a holokausztnak a bűnrészesség kérdése, illetve azoknak a magatartásformáknak a megjelenítése, amelyek spektruma a megszálló hatalommal való kollaborációtól a közömbösségen át az üldözötteknek nyújtott segítségig terjedt), továbbá az a kérdés, hogy ezzel a közvélemény, valamint az 1990-es és 2000-es évek hivatalos emlékezetpolitikája mennyire képes szembenézni.⁹⁵

A holokaust történetileg változó emlékezetét tárgyaló munkák további fontos témája volt az elmúlt két évtizedben az emlékezet „európaiasítása”, azaz a régióbeli országok igazodása az

⁹³ Klas-Göran KARLSSON: Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe. *Holocaust and Genocide Studies*, 2023/2. 344–345. DOI: <https://doi.org/10.1093/hgs/dcad029>.

⁹⁴ Joanna Beata MICHLIC: The Path of Bringing the Dark to Light: Memory of the Holocaust in Postcommunist Europe. In: Małgorzata PAKIER–Joanna WAWRZYNIAK (eds.): *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives*. Berghahn Books, New York, 2018.

⁹⁵ A problémák valójában már a rendszerváltás idején tematizálódtak. Lásd Antony POLONSKY (ed.): *My Brother's Keeper: Recent Polish Debates on the Holocaust*. Routledge–Institute for Polish-Jewish Studies, London–Oxford, 1990. Későbbi, nagy vihart kavaró művek példái továbbá: Jan T. GROSS: *Neighbors: Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press, Princeton, 2001. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400843251>; Jan GRABOWSKI–Barbara ENGELKING (eds.): *Night without End: The Fate of Jews in German-Occupied Poland*. Indiana University Press, Bloomington, 2022. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2s0jdz3>. Lásd erről: Paweł MACHCEWICZ: Neighbors, the Jedwabne Massacre of Jews and the Controversy that Changed Poland. *Contemporary European History*, 2024/4. 1517–1524. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777323000504>.

európai emlékezetpolitika domináns irányához 2000 után.⁹⁶ Azonban ez utóbbi folyamat is ellentmondásos; Jelena Subotić szerint például a posztkommunista államok gyakran átveszik ugyan az „európai” emlékezetszabványokat, de ezzel egyidejűleg a holokausz emléket használják a helyi bűnrészesség leplezésére, vagy párhuzamba állítják a holokausz alatt elkövetett bűnököt a kommunista korszakban elkövetett bűnökkel, s ezzel rivális áldozatnarratívákat teremtenek.⁹⁷ Mások az általános európai emlékezeti normák látszólagos átvétele és a kortárs kelet-közép-európai társadalmakban tovább élő antiszemita tendenciák közti ellentmondásra mutatnak rá.⁹⁸ Végül pedig a holokausz emlékezetének kutatásában is hangsúlyos az emlékművek és terek problémája, már csak azért is, mert a holokausz emlékhelyei és emlékművei is gyakran válnak viták forrásává.⁹⁹

Magyarországon a rendszerváltással kezdődő másfél évtizedben (1990–2005) a holokausz emlékezete a tabuk oldódásával, a

⁹⁶ Marek KUCIA: The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe. *East European Politics and Societies*, 2016/1. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325415599195>. Ebben a kontextusban Kucia az emlékhelyek sajátosságairól is ír.

⁹⁷ Jelena SUBOTIĆ: *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism*. Cornell University Press, Ithaca, N. Y., 2019. DOI: <https://doi.org/10.7591/9781501742415>; Jelena SUBOTIĆ: History, Memory, and Politics in Post-Communist Eastern Europe. *Centre for International Policy Studies*, September 19, 2019. Forrás: <https://www.cips-cepi.ca/2019/09/19/history-memory-and-politics-in-post-communist-eastern-europe/> (Letöltve: 2026. 04. 20.).

⁹⁸ Lásd: Raul CĂRSTOCEA: Between Europeanisation and Local Legacies: Holocaust Memory and Contemporary Anti-Semitism in Romania. *East European Politics and Societies*, 2021/2. 313–335. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325420906201>. A posztkommunista országokról lásd még: Emily-Rose BAKER–Isabel SAWKINS: Introduction to the Issue: Coloniality and Holocaust Memory in Central and Eastern Europe. *Holocaust Studies*, 2023/4. 489–501. DOI: <https://doi.org/10.1080/17504902.2022.2116538>; Selma LEYDESDORFF: Changing Memories of the Shoah in Post-Communist Countries: New Memories and Conflict. In: Thomas DEGLOMA–Janet JACOBS (eds.): *Interpreting Contentious Memory: Countermemories and Social Conflicts over the Past*. Bristol University Press, Bristol, 2023. 217–235. DOI: <https://doi.org/10.51952/9781529218695.ch011>.

⁹⁹ E problémakörrel lásd például KUNT Gergely: A Soá-emlékezetpolitika tárgyasulásai emlékműveken Berlinben és Budapesten. *Szellem és Tudomány*, 2021/2. 120–145.

tényfeltáró történetírással és a társadalmi trauma feldolgozásával került a közérdeklődés középpontjába. Az itt következő rövid problémakatalógusnak nyilván nem lehet célja az, hogy az 1989–1990-es rendszerváltás utáni magyarországi holokauszt kutatás korszakait, témáit és eredményeit akár csak nagy vonalakban is áttekintse. Ezt más, sokkal avatottabb szerzők elvégezték már.¹⁰⁰ E rövid áttekintés kizárólag azokra a kutatásokra fókuszál – s teszi ezt a teljesség igénye nélkül –, amelyek a magyar holokauszt 1945 utáni hazai *emlékezetével*, a holokauszttal kapcsolatos *emlékezetpolitikával* foglalkoztak az elmúlt évtizedekben, hivatkozva néhány, e kutatásokból született, jellemző munkára. Jelzi egyben azt is, hogy a holokauszt emlékezete az egyik olyan rendkívül érzékeny terület, ahol a felelősség kérdése máig nem jutott nyugvópontra.

Magyarországon a rendszerváltástól kezdődően jelentek meg az első nagy, átfogó szintézisek és fontos forráskiadványok.¹⁰¹ A holokauszt történetével kapcsolatos empirikus kutatásokkal és forrásfeltárással párhuzamosan kimondottan a holokauszt emlékezete iránt is felerősödött a kutatók figyelve.¹⁰² A szociológiai és pszichológiai megközelítések támaszkodhattak azokra az emlékezet-, identitás- és transzgenerációs traumakutatásokra, amelyek már az 1980-as években megindultak.¹⁰³ Az egyik

¹⁰⁰ A holokauszt magyarországi történetírásának alapos áttekintését adja például László Csősz–Ádám GELLÉRT: Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 2017/2. 146–154. DOI: <https://doi.org/10.1080/23256249.2017.1346750>.

¹⁰¹ Ezek áttekintését, például Randolph L. Braham, Karsai László, Szita Szabolcs, Haraszi György munkásságát és magyarországi hatását, valamint az őket követő holokausztkutató nemzedékek munkáit lásd: László Csősz–Ádám GELLÉRT: I. m. A pontosság kedvéért: Randolph L. Braham *A Holokauszt Magyarországon I–II.* című művének első kiadása magyar fordításban 1988-ban jelent meg először.

¹⁰² Ennek jeleként 2005-ben jelent meg Kovács Mónika szerkesztésében a *Holokauszt: történelem és emlékezet* kötet (Jaffa Kiadó, Budapest, 2005). Külföldi kutatók is érdeklődtek ez idő tájt a magyarországi holokauszt emlékezet története iránt: lásd például Regina FRITZ: Changing Memories. Holocaust Memory in Hungary since 1945. *Zeitgeschichte*, 2006/6. 303–317.

¹⁰³ E kutatásokat, jelesül például Erős Ferenc és Kovács András, valamint Cserne István, Pető Katalin, Szilágyi Júlia és Szőke György kutatásait tekintette át LENÁRT András: Zsidó identitáskutatások a holokauszt után született generá-

meghatározó kérdés az volt, hogy hogyan él tovább a trauma a túlélőkben és leszármazottaikban, és hogy kapcsolódik össze mindez a zsidó identitással.¹⁰⁴ E kérdésekkel, valamint az emlékezés és elhallgatás lélektanával, különösen az 1945 és 1990 közötti korszakra vonatkozóan, a történészeknek is foglalkozniuk kellett. Az ezredfordulón az emlékezet kérdése más összefüggésben is szóba került, például a Holokaust Emlékközpont készülő koncepciója kapcsán.¹⁰⁵

Az elmúlt huszonöt évben Magyarországon a vészkorszak emlékezetét számos történész, szociológus és kultúrakutató vizsgálta, különös tekintettel a magyar holokaust 70. és 80. évfordulóihoz (2014, 2024) kapcsolódó reflexiókra. A 2014-ben megjelent egyik reprezentatív tanulmánykötetben több tanulmány kimondottan a holokaust magyar, illetve nemzetközi emlékeztével foglalkozott.¹⁰⁶ A téma kutatása ebben az időben kiterjedt egyebek között az emlékezés kultúrájára, a reprezentációkra, a

ció körében. *Socio.hu*, 2016/3. 149–161. Míg a Lénárt tanulmányában szereplő előbbi két kutató a zsidó identitást és az ahhoz való visszatalálást állította a középpontba, az utóbbi négy a holokaust-túlélők gyermekei, azaz a második generáció pszichés tulajdonságaira koncentrált, és a feldolgozatlan traumák, a meg nem élt gyász transzgenerációs hatását mutatta ki. Megfigyeléseiket *Az elmaradt gyász* című cikkükben összegezték 1989-ben (*Múlt és Jövő*, 1989/1. 31–32.).

¹⁰⁴ A transzgenerációs holokausttrauma-kutatás hazai úttörőjétől lásd: VIRÁG Teréz: *Mély kútba tekinték. Válogatott tanulmányok*. Animula Kft., Budapest, 2006; az örökség, öröklődő trauma és identitás összefüggései megjelentek KOVÁCS Éva–VAJDA Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek* című könyvében is (*Múlt és Jövő*, Budapest, 2002); valamint egy újabb, további fontos kötet e tárgyban: BÁRDOS Katalin–HELLER Mária–VÖRÖS Kata (szerk.): *A holokaust nemzedékei: Traumatizált generációk az interperszonális, szociális és kulturális térben*. Animula Kiadó, Budapest, 2024. Benne lásd például: VAJDA Júlia: Hetediziglen. 33–44.

¹⁰⁵ Nem véletlen, hogy a fentebb hivatkozott *Holokaust: történelem és emlékezet* című 2005-ös kötetben az akkor külföldön is relatíve új jelenségnek számító, a megelőző tíz-tizenöt évben megnyílt holokaustmúzeumokkal és a szintén új holokaust-emlékművekkel foglalkozó tanulmányok is jelentek meg magyar fordításban.

¹⁰⁶ GYÁNI Gábor. A holokaust magyar emlékezete; KOVÁCS Mónika: Globális és lokális holokaustemlékezetek; PETŐ Andrea: A holokaust digitalizált emlékezete Magyarországon a VHA gyűjteményében; valamint RANDOLPH L. BRAHAM: Magyarország: hadjárat a holokaust történelmi emlékezete ellen. Mindegyik in: RANDOLPH L. BRAHAM–KOVÁCS András (szerk.): *A Holokaust Magyarországon hetven év múltán: Történelem és emlékezet*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2015.

muzealizációra, a vészkorszak politikai instrumentalizálódására, a traumák feldolgozására, a helyi emlékezetpolitikákra és a szemtanúk visszaemlékezéseinek szerepére is.¹⁰⁷

A 2010-es években hangsúlyos témává vált a Trianon-emlékezet és a holokausztemlékezet egymáshoz való viszonya, illetve konfliktusa.¹⁰⁸ A budapesti, Páva utcai Holokauszt Emlékközpont és a Terror Háza Múzeum eltérő kiállítási koncepciói és az általuk megjelenített eltérő emlékezetpolitikai fel fogások is több tanulmányt ihlettek;¹⁰⁹ különösen az utóbbi, a Terror Háza kiállítási koncepciója váltott ki vehemens vitákat. 2010 után a nemcsak a magyarországi kutatók, hanem számos külföldi is figyelemmel kísérte és aggasztónak tartotta az ellentmondásos emlékművekben manifesztálódó állami emlékezetpolitikát, jelesül *A német megszállás áldozatainak emlékművét*, melyet 2014-ben avattak fel a Szabadság téren, s mely erőteljes tiltakozást generált a magyar közvélemény jelentős részében.¹¹⁰

Nem kizárólag politikai és morális, hanem szakmai, módszertani kérdésként is felmerülhetett a múzeumok és közgyűjtemények szerepe az emlékezet megőrzésében, s ennek részeként a

187–197., 198–209.; 220–229. és 229–277. A kötet 2016-ban angolul is megjelent.

¹⁰⁷ A teljesség igénye nélkül lásd GERÓ András: Magyar holokausztrepresztációk című tanulmányát, mely az Auschwitzban megrendezett magyar kiállításokat (1965, 2004) tárgyalja. GERÓ András (1952–2023) honlapja. <https://www.geroandras.hu/hu/magyar-holokauszt-reprezentaciok/> (Letöltve: 2026. 04. 29.). Ugyanerről művészettörténész-szemmel: TURAI Hedvig: Művészet és történelem az archívumban. Megrendelt emlékezet: magyar kiállítások Auschwitzban, 1960/1965. *Balkon*, 2024/2. 4–10.

¹⁰⁸ Erről, és arról, hogy a Trianon-emlékezet és a holokausztemlékezet hogyan tematizálódott a hazai történészdiskurzusokban, lásd KOVÁCS Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. I. m.

¹⁰⁹ ANNA MANCHIN: Staging Traumatic Memory: Competing Narratives of State Violence in Post-Communist Hungarian Museums. *East European Jewish Affairs*, 2015/2–3. 236–251. DOI: <https://doi.org/10.1080/13501674.2015.1058682>.

¹¹⁰ Lásd: Sara-Jane VIGNEAULT: The Memory Discourse of the Holocaust in Hungary: Distortion of Memory. *Cahiers d’histoire*, 2022/2. 100–124. DOI: <https://doi.org/10.7202/1099406ar>; Henriett KOVÁCS–Ursula K. MINDLER-STEINER: Hungary and the Distortion of Holocaust History: The Hungarian Holocaust Memorial Year 2014. *Politics in Central Europe*, 2015/2. 49–72. DOI:10.1515/pce-2015-0010.

források gyűjtése, a gyűjtés intézményrendszere és a személyes források, például naplók és visszaemlékezések kiadása mint közgyűjteményi feladat. Ezzel a kérdéskörnek is voltak történeti dimenziói: például a holokauszt tárgyi örökségének muzealizációja és a folyamat kezdetei a szocializmusban.¹¹¹

A művészet- és kultúratudományokban sokféleképpen tematizálódott a holokauszt emlékezete: több írás lényegében történeti szempontból közelítette meg azt a kérdést, arra kérdezve rá, hogy hogyan alakult Magyarországon a vészkorszak reprezentációja a művészetekben és a médiában 1945-től a 2000-es évekig.¹¹²

A 2010-es és 2020-as években a fiatalabb kutatói generációk részéről megjelent egyfajta kritikai igény is a Rákosi- és Kádár-korszakban elnyomott holokausztemlékezettel kapcsolatos korábbi közvélekedés megcáfolására. E korábban domináns nézetek szerint 1945 után, a háborút követő néhány évet leszámítva, a holokausztot alapvetően elhallgatták, illetve tabusították a politikai közbeszédben és az érintett családokban egyaránt, s ennek voltak mind politikai, mind pedig privát, lélektani okai. Az újabb megközelítések szerint viszont nem lehetett teljes sem a tagadás, sem a „kollektív amnézia”.¹¹³ Bár a szocialista korszak

¹¹¹ Lásd HUHÁK Heléna–SZÉCSÉNYI András: Collecting Personal Material of the Hungarian Holocaust Frameworks, Practices and Institutionalisation. A Historical Overview. S. I. M. O. N. (SHOAH: INTERVENTION. METHODS. DOCUMENTATION.), 2023/2. Special Issue. Wiener Wiesenthal Institut für Holocaust-Studien. A gyűjtemények kérdését szintén érinti László Csósz–Ádám GELLÉRT: Holocaust Research and Infrastructure in Hungary. I. m.

¹¹² Lásd: TURAI Hedvig: Holokausztemlékezet a globalizáció korában. *Ars Hungarica*, 2017/4. 423–436.; KÉKESI Zoltán: *Haladék. Holokauszt-emlékezet a kortárs művészetben*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2011; TURAI Hedvig: *A jelentés terei. Kortárs művészeti reflexiók a holokausztra*. L'Harmattan Kiadó–ELTE HTK, Budapest, 2026; BÁRSONY István: A holokausztemlékezet reprezentációja a Magyar Nemzeti Galériában (1957–2024). *Szombat Online*, 2026. április 30. (Letöltve: 2026. 05. 01.); a következő kötet tanulmányai: FARKAS Zsófia (szerk.): *Így történt. A holokauszt korai emlékezete szemtanú művészek alkotása-in*. Szépművészeti Múzeum–Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2024; valamint lásd még a további lábjegyzetekben hivatkozott írásokat.

¹¹³ SZÉCSÉNYI András: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2017. 291–329.; SCHEIBNER Tamás–ZOMBORY Máté: Holokauszt és államszocializmus. A történelem terhe a hatvanas években. *Múltunk*, 2019/2. 4–13.;

hivatalos diskurzusában háttérbe szorult a holokausz emlékezete, és számos érv szól amellett, hogy az áldozatokra való emlékezésre csakis a szűkebb, jellemzően felekezeti nyilvánosságban vagy a családon belül volt lehetőség,¹¹⁴ a különféle művészeti ágak, így a film, a szépirodalom és a képzőművészetek mégis tematizálhatták a holokausz tapasztalatát, illetve emlékezetét, így az nagyobb közönséghez is eljuthatott.¹¹⁵ Egy-egy történeti kiállításnak is lehetett ilyen hatása. Az uralkodó antifasiszta diskurzus ellenére, mely a „fasizmus bűneinek” transzparensével eltakarta a második világháború idején politikai okokból üldözöttek, a civil áldozatok és a származásuk miatt elpusztított zsidó áldozatok közötti különbségeket, olykor mégis létrejöhetnek a holokauszt bemutató kiállítások.¹¹⁶ Az Eichmann-per magyar-

KISANTAL Tamás: *Az emlékezés és felejtés helyei. A vészorkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020; VÖRÖS Kata: Könyv és kritika – A soá emlékezetének tárgyasulása 1945 és 1948 között. *Targum*, 2022/2. 245–251.

¹¹⁴ Ezt tematizálja nemrég megjelent munkájában BOHUS Kata: Korai gyász: A vészorkorszakra való emlékezés formái és funkciói a magyar zsidó közösségekben a háború után. In: BÁNYAI Viktória–Csósz László (szerk.): *Az emlékezés rétegei. A magyarországi holokauszról nyolcvan év után. Kutatások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban*. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 2025. 204–247.; vagy Kata BOHUS: Parallel Memories? Public Memorialization of the Antifascist Struggle and Martyr Memorial Services in the Hungarian Jewish Community during Early Communism. In: Kata BOHUS–Peter HALLAMA–Stephan STACH (eds.): *Growing in the Shadow of Antifascism: Remembering the Holocaust in State-Socialist Eastern Europe*. Central European University Press, Budapest–New York, 2022. 87–108. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864364-008>.

¹¹⁵ GYÁNI Gábor: A holokausz magyar emlékezete. In: GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. I. m. 194–195.; Dániel VERI: Commissioned Memory: Official Representations of the Holocaust in Hungarian Art (1955–1965). In: Kata BOHUS–Peter HALLAMA–Stephan STACH (eds.): I. m. 175–206. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864364-012>; Richard S. ESBENSHADE: Towards a Shared Memory? The Hungarian Holocaust in Mass-Market Socialist Literature, 1956–1970. In: Uo. 207–228. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789633864364-013>; Máté ZOMBORY: Moral Universalism in the East: Anti-Fascist Humanism and the Memory of the Holocaust in Zoltán Fábri's Film Late Season (1967). In: Anna KOCH–Stephan STACH (eds.): *Holocaust Memory and the Cold War: Remembering across the Iron Curtain*. De Gruyter, Oldenburg, 2024. 201–222. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110672657-009>.

¹¹⁶ KÉKESI Zoltán–ZOMBORY Máté: Antifascist Memory Revisited: Hungarian Historical Exhibitions in Oświęcim and Paris, 1965. *Memory Studies*, 2022/5. 1087–1104. DOI: <https://doi.org/10.1177/17506980211066582>

országi recepciójának története is arra világít rá, hogy a téma megjelenhetett a tágabb magyar nyilvánosságban,¹¹⁷ és más, az egykori elkövetők elleni, 1960-as évekbeli hazai perek is figyelmet keltettek itthon.¹¹⁸

A magyarországi holokauszt 80. évfordulója alkalmából 2024-ben és 2025-ben újabb hiánypótló kötetek jelentek meg,¹¹⁹ a szakterület fiatalabb és középgenerációs kutatóit reprezentálva. Egyikük, *Az emlékezés rétegei. A magyarországi holokausztról nyolcvan év után* című kötet címében is jelezte, hogy koncepciója az emlékezés és emlékezet problematikájára épül.

A *memory studies* nemzetközi intézményesülése az elmúlt két évtizedben. Kelet-közép-európai regionális sajátosságok

A 2000-es évek első évtizedére az emlékezés és emlékezet kérdéskörével foglalkozó, heterogén kutatások, melyek, mint látuk, sokféle szakterület felől közelítettek e problémákhoz, egyre inkább egymás felé orientálódtak.

Mint arról már esett szó, az angolszász tudományosságban egyes programadó tanulmányok tulajdonképpen már az 1990-es évek végén jelezték, hogy új szakterület van születőben, és ezzel maguk is elősegítették az új diszciplína önmeghatározását. A formálódó szakterületi identitást erősítették azok a tematikus

¹¹⁷ Lásd a *Múltunk* folyóirat *Az Eichmann-per és a holokauszt emlékezete* című tematikus számának tanulmányait. *Múltunk*, 2022/1. Forrás: <https://www.multunk.hu/2022-1-szam/> (Letöltve: 2026. 04. 30.); SCHEIBNER Tamás–ZOMBORY Máté: Holokauszt és államszocializmus. I. m.

¹¹⁸ Lásd LENÁRT András: „Perek”. A holokauszt tematizálásának példái a hatvanas évek magyarországi nyilvánosságában. In: BÓNUS Tibor–LŐRINCZ Csongor–SZIRÁK Péter (szerk.): *A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események keresztveződései*. Ráció Kiadó, Budapest, 2014. 511–537.; KATA BOHUS: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review*, 2015/3. 737–772.; SZÉCSÉNYI András: I. m.

¹¹⁹ BANYAI Viktória–CSÓSZ László (szerk.): I. m.; KLACSMANN Borbála–PATARICZA Dóra–BUCHMÜLLER Péter (szerk.): *A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán: Új kutatási irányok*. Országos Rabbiképző–Zsidó Egyetem, Budapest, 2024. DOI: <https://doi.org/10.70928/holokauszt80.2024>.

szöveggyűjtemények, kézikönyvek is, amelyek címükben hordozták az elnevezést, s magukban foglalták az előfutárként tisztelt, illetve kortárs klasszikusokat éppúgy, mint az 1990-es és kora 2000-es években született fontosabb szövegeket és azok szerzőit.¹²⁰

A *memory studies* intézményesülése azután az ezredforduló után vett nagyobb lendületet. Az intézményesülés egyik beszédes jele volt a *Memory Studies* című nemzetközi folyóirat megalapítása 2008-ban,¹²¹ amit a Palgrave Macmillan kiadó ugyanilyen című könyvsorozatának megindítása követett.¹²²

Az irányzottá szerveződés folyamatát mindig jól jelzik a tematikus konferenciák, de még inkább a nemzetközi egyesületek megalapítása. A tematikus konferenciák egyikén alakult meg 2016-ban a Memory Studies Association nevű nemzetközi szervezet,¹²³ melynek az azóta évente megrendezett szimpóziумai az emlékezetkutatással és -megőrzéssel foglalkozó szakmák fontos seregszemléi.¹²⁴

Valamivel később a Memory Studies Association kebelén belül jött létre a Post-Socialist and Comparative Memory Studies nevű munkacsoport (PoSoCoMeS Working Group), jelezve, hogy külön igény van az egykori keleti blokkbeli országok sajátos emlékezetpolitikai problémáinak közös feldolgozására, megvitatására.¹²⁵ A PoSoCoMeS 2018 óta szintén rendszeresen rendez konferenciákat (2026-ban például Örményország fővárosában, Jerevánban került erre sor), vagy önállóan, vagy a Memory Studies Association éves konferenciáinak előkonferenciái for-

¹²⁰ A szöveggyűjtemények fontos szerepét hangsúlyozza az irányzottá, illetve szakterületté szerveződésben: Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: *Memory Studies in Eastern Europe*. I. m. 258.

¹²¹ Lásd: <https://journals.sagepub.com/home/mss>. (Letöltve: 2026. 02. 14.)

¹²² Palgrave Macmillan Memory Studies. Forrás: <https://link.springer.com/series/14682> (Letöltve: 2026. 02. 19.)

¹²³ Forrás: <https://www.memorystudiesassociation.org/>. (Letöltve: 2026. 02. 14.) A szervezetet a következő évben, 2017-ben vették nyilvántartásba.

¹²⁴ Lásd: <https://www.memorystudiesassociation.org/conferences/> (Letöltve: 2026. 02. 14.)

¹²⁵ Lásd a PoSoCoMeS Working Group küldetésnyilatkozatát: <https://groups.memorystudiesassociation.org/posocomes/about/> (Letöltve: 2026. 02. 14.)

májában; valamint szervez az előbbin belül saját szekciókat, és rendezi meg saját workshopjait, online konferenciáit.

Szintén fontos mérföldkőnek számított az emlékezetkutatással foglalkozó kutatóközpontok megalakulása. A kutatóközpontokat, melyek szervezetileg vagy önállóan, vagy gyakran egy-egy egyetemen belül működnek, államok vagy tartományok tartják fenn. Ilyen kutatóközpont a barcelonai EUROM (European Observatory of Memories),¹²⁶ mely saját folyóiratot is ad ki. Az EUROM a Barcelonai Egyetem kebelében működik önálló intézetként, szervezeti egységként.

Nemzetközileg szintén jelentős kutatóközpont Varsóban, a Varsói Egyetemhez kötődően a Center for Research on Social Memory. Jelenlegi igazgatója, a szociológus Joanna Wawrzyniak kulcsszerepet játszott a *memory studies* nemzetközi fórumainak és hálózatainak megszervezésében, és – mint arról a következő részben részletesebben is lesz szó – nem mellesleg a kelet-európai emlékezetkutatás önálló problémáinak tudatosításában, a regionális sajátosságok elismertetésében. Nem kis részben neki volt köszönhető, hogy a *memory studies* művelői mára egy policentrikus, hálózatszerű, helyi regionális központok kapcsolatrendszerén alapuló működési modellt tettek a magukévá.

A további jelentősebb kutatóközpontokat ma már nehéz röviden áttekinteni, számuk ugyanis robbanásszerűen nőtt az elmúlt évtizedben. A Memory Studies Association ma (2026-ban) már több mint száz, az emlékezet kutatásával foglalkozó központot és projektet tart számon honlapján,¹²⁷ melyek a világ különféle országaiban működnek.

Több más hálózat szerveződött és sokféle projekt, illetve oktatási csereprogram is alakult a szakterülethez kötődően a 2010-es évek közepére.¹²⁸

¹²⁶ Lásd: <https://europeanmemories.net/>. (Letöltve: 2026. 02. 14.)

¹²⁷ A Memory Studies Association honlapja. Resources – Centers and Projects menüpont: <https://www.memorystudiesassociation.org/centers-and-projects/> (Letöltve: 2026. 04. 30.)

¹²⁸ Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: Memory Studies in Eastern Europe. I. m. 258–259. Ezek felsorolását, a honlapok linkjeit lásd cikkük irodalomjegyzékében. Ma a Memory Studies Association maga is működtet és alakít új regionális munkacsoportokat (<https://groups.memorystudiesassociation>).

A nemzeti történelmen túl: transznacionális emlékezet és regionális sajátosságok

A *memory studies* legutóbbi tíz évében bekövetkezett változások kapcsán még két fontos fejleményről érdemes szót ejteni. E változások egyike, hogy elmozdulás figyelhető meg a (kizárólag) nemzeti keretek felől a transznacionális emlékezet felé. E folyamat kezdeteit már előrevetítette Aleida Assmann fentebb hivatkozott könyve, *A múlt hosszú árnyéka: emlékezetkultúra és történelempolitika* is, melyben a könyv szerzője egy közös európai emlékezeti kultúra és annak közös morális értékei mellett tört lándzsát; de még inkább fémjelezte egy, Chiara de Cesari és Ann Rigney által szerkesztett, 2014-ben megjelent tanulmánygyűjtemény.¹²⁹

Egy még újabb, 2022-ben megjelent, *Regions of Memory: Transnational Formations* címet viselő kötet olyan esettanulmányokat és problémákat vonultat fel, amelyek kutatásában az országhatárokon átívelő megközelítés szükséges és elengedhetetlen.¹³⁰

Az utóbbi bő évtized másik fontos változása, ami a magyar kutatások szempontjából talán még relevánsabb, a markáns regionális különbségek manifesztálódása az emlékezetkutatás területén. Az imént hivatkozott, *Regions of Memory* című könyv második fontos hozadéka éppen az emlékezeti régiók (*regions of memory*) fogalmának bevezetése. Különösen kiemelendő a kötet két lengyel közreműködője, Joanna Wawrzyniak és Małgorzata Pakier szerepe annak tudatosításában, hogy az emlékezés, emlékezet és emlékezetpolitika problémái régióként erősen eltérhetnek, s nem kis részben nekik köszönhető, hogy ez a felismerés

org/), valamint országonkénti hálózatokat, ezzel is segítve a kapcsolatrendszerek tovább épülését: <https://www.memorystudiesassociation.org/national-networks-non-members-menu/>.

¹²⁹ Chiara de CESARI–Ann RIGNEY (eds.): *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales*. (Media and Cultural Memory 19.) De Gruyter, Berlin, 2014. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110359107>.

¹³⁰ Jeffrey OLICK–Małgorzata PAKIER–Joanna WAWRZYNIAK–Simon LEWIS: *Regions of Memory: Transnational Formations*. Palgrave Macmillan, Cham, 2022.

a 2020-as évekre a *memory studies* nemzetközi diskurzusába is utat talált.¹³¹

Wawrzyniak és Pakier a *memory studies* kelet-közép-európai képviselőjeként már korábban is fogalmaztak meg ilyen szempontokat. A globális tudományos életen belüli aszimmetrikus viszonyokra reflektálva 2014-es tanulmányukban azt állapították meg, hogy a *memory studies* mint tudományágat még mindig a nyugati, azaz alapvetően az észak-amerikai és nyugat-európai paradigmák uralják (beleértve ebbe a németeket is), holott az európai kontinens keleti felének mások a problémái, s ezért a nyugati paradigmák, koncepciók itt gyakran nem alkalmazhatók. Joanna Wawrzyniak és Małgorzata Pakier e tanulmányukban egyenesen „imperialistának” nevezték a nyugati tudományosság Kelet-Európával szembeni attitűdjét, és sürgették az utóbbi emancipációját, illetve erőteljesebb térnyerését a *memory studies* szakterületén belül. Arra mutattak rá, hogy a volt keleti blokk országainak immáron ideje volna kialakítaniuk saját elméleteiket és értelmezési kereteiket.¹³²

Ők és mások is hangsúlyozták, hogy a régió országainak a nácizmussal és kommunizmussal kapcsolatos tapasztalatai, több megszálló hatalomnak való alávetettsége nem illeszkednek az áldozat kontra elkövető vagy trauma kontra megbékélés egyszerű dichotómiájába. A társadalmi emlékezet átalakulása Kelet-Európában nem követte azt a morális fejlődési ívet (a hallgatástól a számvetésen át a morális konszenzusig és a nemzetek feletti emlékezetkultúráig), amelyet a nyugati narratívák feltételeznek.¹³³ Ez az állítás Magyarországra nézve is megállja a helyét.

¹³¹ Lásd különösen a könyv következő fejezeteit: Introduction: Regions of Memory in Theory. In: Uo. (1–16.); Afterword: the Discourse of regions. In: Uo. 235–239. Kelet-Európa vonatkozásában: Dirk A. MOSES–Jeffrey OLICK–Małgorzata PAKIER–Simon LEWIS–Joanna WAWRZYNIAK: Partisan History and the East European Region of Memory. In: Uo. 101–138.

¹³² Joanna WAWRZYNIAK–Małgorzata PAKIER: Memory Studies in Eastern Europe. I. m.

¹³³ A transznacionális, nemzetek feletti emlékezeti kultúra számos kulcsszövegét lásd magyar fordításban: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezzettörténete*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014.

Mindezek eredményeképpen Wawrzyniak és Pakier – más tudósokkal, így Michael Bernharddal és Jan Kubikkal együtt – arra hívták fel a figyelmet, hogy a rendszerváltás utáni, poszt-kommunista emlékezeti rezsimek nem a Nyugat késleltetett változataiként, hanem attól eltérő, sajátos konfigurációkként alakultak ki, amelyek egyaránt rendelkezhetnek nacionalista, antikommunista és posztkoloniális vonásokkal. A régiót emellett nagy fokú pluralitás (azaz az emlékezeti rezsimek országonkénti sokfélesége) jellemezte s jellemzi mind a mai napig.¹³⁴ Ezért a *memory studies*nek is egy sajátos fajta problémaérzékenysége, vonulata és egy, a nyugati (angolszász, francia és német) mintáktól különböző „problémakatalógusa” alakult ki.

Az e tanulmányban felvonultatott példák és problémák, melyek a magyar emlékezetkutatás, elsősorban a történeti emlékezetkutatás elmúlt húsz-harminc évét fémjelzik, úgy vélem, igazolják e gondolatokat. Miközben a *memory studies* nemzetközi fősodra kétségtelenül erős hatást gyakorolt a hazai történetírásra, illetve a társtudományokra, a sajátos helyi vonások és a régió-, illetve országspecifikus kérdésfeltevések és dilemmák is legalább ennyire jellemzőek maradtak. Akár a *memory studies* nemzetközi fórumaihoz kapcsolódva, akár azoktól függetlenül, de az új tudományos elméletekből ösztönzést merítve sokan folytattak, illetve folytatnak ma is Magyarországon olyan kutatásokat, amelyek a *memory studies* területéhez kötődnek, illetve oda sorolhatók. Ugyanakkor a hazai emlékezettörténeti kutatások mind fókuszukat, mind problémaválasztásaikat tekintve sajátos, komplex és a helyi történelmi örökségből fakadó kérdésekre keresik a választ.

¹³⁴ Az egymással párhuzamosan létező, különféle emlékezeti rezsimekről lásd: Michael BERNHARD–Jan KUBIK (eds.): *Twenty Years After Communism*. Oxford University Press, Oxford, 2014. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199375134.001.0001>.

Összegzés

Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy átfogó képet adjak a *memory studies*, vagyis az emlékezetkutatás kialakulásáról, fejlődéséről és magyar történetírásra gyakorolt hatásáról. Arra kívántam rámutatni, hogy az emlékezés és emlékezet vizsgálata miként vált a 20. század végére önálló, inter-, illetve multidiszciplináris tudományterületté, amely nem elsősorban a múlt eseményeit kutatja, hanem azt, hogy a mindenkori társadalmak hogyan értelmezik és használják fel a múltat identitásuk alakításában. Bemutattam az emlékezetkutatás legfontosabb elméleti kiindulópontjait Maurice Halbwachs, Jan Assmann, Pierre Nora és más teoretikusok munkásságán keresztül, majd arra fókuszáltam, hogy ezek a megközelítések miért bizonyultak különösen termékenynek Kelet-Közép-Európában, és miért lehetnek inspirálóak a magyar történettudomány számára is. Álláspontom szerint a rendszerváltás utáni társadalmi és politikai átalakulások – a múlt újraértelmezése, a korábban elhallgatott traumák felszínre kerülése, valamint az emlékezetpolitikai konfliktusok kiéleződése – olyan történeti helyzetet teremtettek, amelyben az emlékezés és emlékezet kérdésköre a közélet és a humán, illetve társadalomtudományok egyik központi problémájává vált. Egyben számos hivatkozott példán keresztül azt is igyekeztem demonstrálni, hogy a *memory studies* fogalmi apparátusa és szemlélete múltbeli jelenségek, problémák és emlékezeti gyakorlatok sorát is segíthet értelmezni, s ennyiben a történész számára is rendkívül hasznos eszköztárat jelent.

Következtetésem szerint a *memory studies* mára megkerülhetetlen szemléleti és módszertani keretté vált a történettudomány számára, különösen Kelet-Közép-Európában – s ezen belül Magyarországon is –, ahol a 20. század traumatikus történelmi tapasztalatai és a gyakori politikai rendszerváltások sajátos emlékezeti dilemmák elé állítják az egyéneket, társadalmakat és politikai eliteket. A szakterület több képviselőjével egyetértve úgy vélem, hogy e régió emlékezeti folyamatai több szempontból eltérnek a nyugat-európai mintáktól: itt a műltfeldolgozás gyakran egymással versengő nemzeti narratívák, traumaértelmezé-

sek és emlékezetpolitikai törekvések formájában jelenik meg. Tanulmányomban amellet érveltem, hogy a *memory studies* fogalmi és módszertani eszköztára különösen alkalmas e konfliktusok és társadalmi folyamatok értelmezésére, miközben a történetírást is érzékenyebbé teszi az identitás, a traumák, a társadalmi emlékezet és az emlékezetpolitika megértése iránt. Végző soron azt mondhatjuk, hogy az emlékezetkutatás nem csupán egy viszonylag új irányzat, hanem olyan nemzetközi és interdiszciplináris tudományos mező is egyben, amelynek gazdagodásához a történészek is produktív módon tudnak hozzájárulni saját kutatásaik eredményeivel.